

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

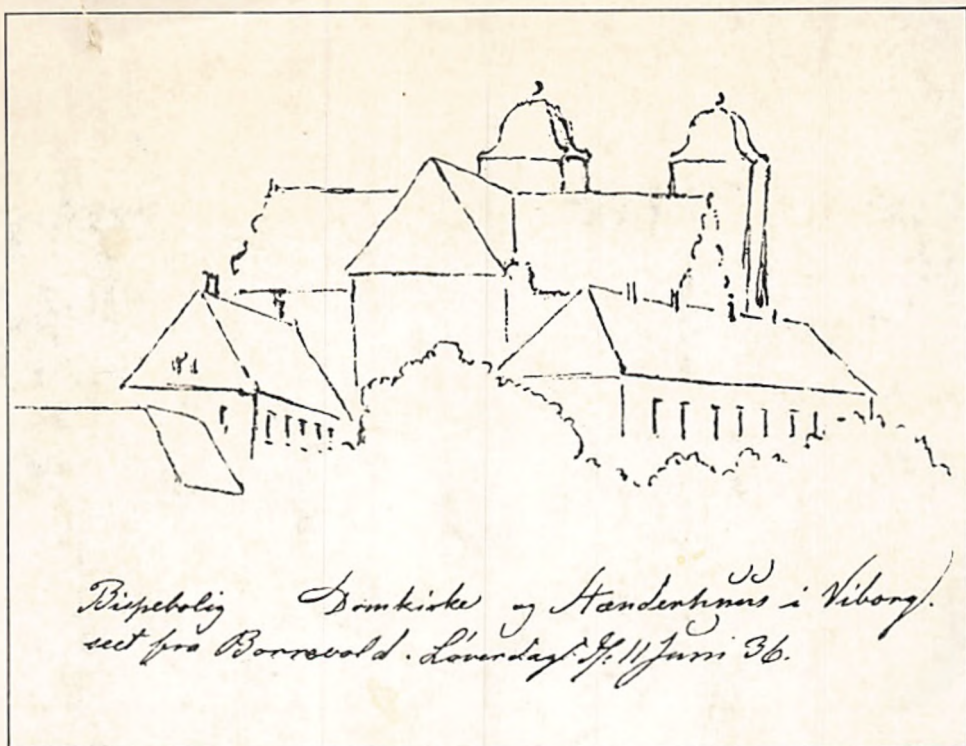
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Johan Gottfried Hödrich -bygmester i Viborg

af N.J. Israelsen

*Johan Gottfried Hödrich
-bygmester i Viborg*

Johan Gottfried Hödrich - bygmester i Viborg

af N.J. Israelsen

*Udgivet med støtte af
Ny Carlsberg-fondet*

Foreningen til gamle bygningers bevaring 1975

Tryk: i offset hos Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev
Sats: Linotype Baskerville
Papir: Thai-cote, 115 gr fra A/S De foren. Papirfabrikker
Copyright © Foreningen til gamle bygningers bevaring 1975
Oplag: 4900 eks.
ISBN 87 87546 01 9

Omslagsbilledet gengiver en tegning der uden tvivl er udført af den unge maler Johan Thomas Lundbye. Det lette skitse fortæller noget væsentligt om den gamle domkirke og dens forhold til de bygninger der omgav den.

De tre bygninger til venstre Sct. Mogensgade nr. 1-7, er alle skabt af J. G. Hödrich. De viser, hvorledes byens fornemste gade blev udformet efter storbranden i 1726. Den nygotiske kamtakkede gavl i baggrunden er først opført i 1884 og er en forstyrrende faktor i dette gadebillede fra 1700-tallet. Et foto optaget midt i 1850'erne gengiver denne bygning dækket af et stejlt valmtag.

Indledning:

I Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg opbevares en enestående samling af dokumenter, der under ét kaldes *Johann Gottfried Hödrichs privatarkiv*. Papirerne må være samlet under den langvarige skifteforretning, der fandt sted efter Hödrichs død i 1745. Flere af akterne har været henflyttet under andre arkivgrupper, men er nu placeret i deres rette sammenhæng. Man kunne næsten fristes til at tro, at byfogedembedsmændene i Viborg har fundet dette arkiv for interessant til at ville tilintetgøre det. I det følgende skal det forsøges ud fra arkivmaterialet og en del bygningshistoriske undersøgelser at give en skildring af murermester Hödrichs liv og hans jyske arbejder, hvoraf nogle af de vigtigste endnu findes bevarede.

Vandringsår:

I foråret 1720 forlod to unge murersvende landsbyen Greifendorf i Hainichen amt lidt sydvest for Meissen i Sachsen. Den ene, Samuel Uhlmann, fra nabolandsbyen Massanai, var 25 år gammel. Den anden, Johann Gottfried Hödrich, var kun 23 år. Arvelensdommeren i Greifendorf, Christian Graffe, havde underskrevet de to unges rejsepas den 3. april.¹ Dette pas var ikke blot en rejsetilladelse, men tillige en dokumentation for, at de to murersvendes hjemegn var fri for smitsomme sygdomme. Passet blev påtegnet i Leipzig den 6. april, i Magdeburg den 11. april og endelig den 1. maj i Hamburg.

Johann Gottfried Hödrich, eller som hans navn tidligere stavedes *Hederich*, var født i Greifendorf i 1697 og blev døbt i den nu forsvundne kirke den 6. juni.² Faderen, Georg Hederich, var gartner, måske på lensdommergården »Erblehngericht« i Greifendorf, et gods, hvis historie taber sig i den tidlige middelalder. Det hørte fra omkring 1300 og indtil reformationen i Sachsen 1540 ind under cistercienserklosteret »Alt Zella« ved Meissen og kaldtes »Klostergut zum Weissen Engel«. Bygningerne blev stærkt beskadiget under trediveårskrigen, men store genopbygningsarbejder blev gennemført under arvelensdommerne Wolf Georg Graffe (1668–1705) og hans søn Chr. Graffe (1705–58).³ En række portalslutsten angiver forskellige byggeafsnit. Vigtige i denne sammenhæng er årene 1692, 1695, 1706 og 1723. Nogle af byggearbejderne er således foretaget under Hödrichs opvækst og tidligste ungdom. Hans lærermester Simon Gotthold har formodentlig haft murerarbejdet på det anselige bygningsanlæg, og den unge Johann Gottfried har vel arbejdet her som lærling og under arbejdet opsuget sine første ideer om bygnings udformning og konstruktion. Thi i Erblehngerichts vidtløftige og karakterfulde bygningsanlæg findes flere enkeltheder, som Hödrich under sin senere virksomhed som murermester bragte i anvendelse i det fjerne Jylland.

Efter at have udstået sine lærerår rejste den unge mand rundt i sit eget land og samlede indtryk, før han påbegyndte rejsen mod nord.

Hödrich førte i sine vandringsår en slags rejsejournal, hvori han indførte korte beskrivelser af de byer, han besøgte. Journalen synes ikke at være fuldstændig. Den begynder med en omtale af de byer, der ligger nærmest Greifendorf, men ejendommeligt nok nævnes hverken Meissen eller Freiburg. Dresden er ret indgående beskrevet. Her fortælles med rette om det nyopførte »Zwinger«, at dets lige næppe findes i hele Europa.⁴ Hödrich har haft lejlighed til at foretage en ret indgående besigtigelse af kurfyrsteslottet i Dresden. Han har

Erblehgerichts nordvestre hjørnebygning opført ca. 1706. Husets vinduer og tagform virker særdeles talende.

nemlig udført en nøje beskrivelse af slottets store tårn.⁵ Dette var bygget af overlandbygmester Wolf Caspar von Klengel i 1676. Hödrich har målt tårnets højde til murkransen. Ligeledes angives højden af det desværre forsvundne etagespir. Også tårnets sandstenskvadre har han talt, og han har angivet deres vægt. Bag på samme blad findes en beskrivelse af Kreuzkirkenes oprindelige mægtige tårn. I byen Rocklitz nord for Mittweida omtales porfyrstenbruddene, men tillige fortæller Hödrich om en mindsten over en murersvend, der under sit arbejde var faldet ned fra kirkens store tårn, men på mirakuløs måde var sluppet uskadt fra sit fald. Hödrich nævner også den endnu eksisterende af arkitekt M. D. Pöppelmann i 1717 opbyggede bro over Muldefloden i Nossen ved Meissen. Af beskrivelserne fremgår det, at Hödrich som bygningshåndværker i særlig grad interesserede sig for at se de gamle befæstede byer med mure og tårne. Ligeledes glemmer han heller ikke at fortælle, når han ser en overhvelvet kirkebygning eller et slot. Når Hödrich i Magdeburg beundrer byens rådhus, må han navnlig have fæstet sig ved den kort før 1700' opførte hovedfløj mod Alte Markt. Bygningen var en lang fløj i to stokværk. Facadens

underdel var udformet som et arkadegalleri, medens førstesalen var pilasterdelt. Hovedaksen var markeret ved en fremspringende udbygning afdækket med en segmentbue. Hele bygningen var dækket af et svært valmtag.⁶ I Lüneburg omtaler Hödrich byens karakteristiske gavlhuse opført i formtegl. Også om Lübeck og København, hvor de to murersvende opholdt sig i nogen tid, har Hödrich et og andet at fortælle. Højdepunktet er vel, da han imponeret beretter om Rundetårn, hvor man kan ride og køre opad tårnets snelegang.

Udover rejsejournalen kan Hödrichs færd kortlægges ved hjælp af nogle breve, der findes i hans arkiv. Det er breve fra hans mor, Regina Hederich, hvor der af og til er angivet datoer på de fra sønnen modtagne breve.

Vigtige er også enkelte breve, som Hödrich modtog fra sine kammerater fra vandretiden. Vi ved fra murermestrenes lavsarkiv i København, at en murer-svend ved navn Johan Gottfried Hendrich i 1723 nævnes blandt de tyske sven-de.⁷ Vi ved også, hvor Hödrich og Uhlmann boede. I et brev fra murermester Christoffel Dühring, dateret Fredrikshald (Halden) den 30. oktober 1723,⁸ beder han Hödrich og Uhlmann om at komme til Fredrikshald for at hjælpe med at genopbygge byens Sct. Emanuelskirke. Dühring fortæller, at han er faldet ned og har slået sit ben flere steder og må holde sengen.

Brevet er stilet til:

»Den kunstliebenden mons. Samuel Ahlmes auf der Adelstrass bey Jørgen Lorentzen Die Store Dyr von der Helsenørstrass«.

Inde i brevet beder Dühring de to murersvende om i løbet af vinteren eller foråret at komme til Fredrikshald. Dühring fortæller, at han er bygmester og har udført fire forslag til kirkebygningen, hvoraf et er bevaret. Det viser kirken som en korskirke med et bindingsværkstårn i vest. Dühring gengiver på gammeldags vis spiret perspektivisk. Kirkebygningen har haft flere lighedspunkter med den 1703–06 opførte garnisonskirke i København.⁹

I løbet af vinteren 1723–24 har de to murersvende begivet sig på vej til Halden i Norge. På rejsen beundrede de Frederiksborg slot og Kronborg, som de dog syntes var slemt forfaldent. Turen gik videre over Sundet og op langs svenskekysten over Ängelholm, Halmstad, Varberg, Göteborg, Bohus og videre til Halden.

Udover arbejdet med kirken i Halden har vi ikke nogen viden om, hvad Hödrich foretog sig i de 3½ år han opholdt sig i Norge.¹⁰ Christoffel Dühring, der senere blev kongelig bygmester i Norge, udførte i 1720'rne betydelige arbejder i fæstningerne Fredriksten og Fredrikstad.¹¹ Men også de private velhavende købmænd benyttede sig af de dygtige tyske murersvende. En af Hödrichs kammerater, Johann Heinrich Weidig, fortæller i et brev dateret Halden

den 17. januar 1728, at han har arbejdet selvstændigt for kaptajn Hans Colbjørnsen, købmand Carsten Nielsen Tank og en af brødrene Blix. Han er imidlertid kommet til skade og ligger håbløst syg i Halden, hvor han døde i løbet af året 1728. Samuel Uhlmann, der blev noget længere i Halden end Hödrich, fortæller i et brev fra 1729, at han i 1728 havde arbejdet for en vis Peter Verner. Måske den fra Århus indvandrede købmand Peder Mortensen Wærn. Arbejdet havde egentlig været aftalt med Dühring, men denne havde været optaget af arbejder for kongen i Fredrikstad. Uhlmann havde måttet opmure en stor kælder med hvælvinger samt fire beboelsesrum. Huse med hvælvede kældre var blevet en del udbredt i byerne her i Østfold Fylke, hvor maledede eller tjærede træhuse kun ydede ringe beskyttelse i tilfælde af ildebrand.¹² Som følge af den store ildebrand i Halden i 1826, er der næsten ikke bevaret nogle bygninger fra 1700-tallet i byen. Derimod ses der i de andre byer langs Oslofjordens østside Fredrikstad, Son, Moss og Dröback gode eksempler på huse i fornem 1700-tals murstenarkitektur. De sachsiske murersvende var fuldt fortrolige med hvælvingskonstruktioner, idet købstadshusene i mange byer i Sachsen var forsynet med hvælvet underetage.¹³ Af breve som Hödrich modtog fra sine venner ved vi, at flere af kammeraterne søgte nord på fra Halden.

Murermester i Viborg:

Den store brand, der udbrød i Viborg den 25. juni 1726 ødelagde som bekendt udover to af byens kirker, rådhuset, bispegården desuden 150 af byens gårde og huse. Katastrofen trak en mængde fremmede bygningshåndværkere til. Landbygmester Claus Stallknecht fra Altona, der skulle sørge for genopførelsen af de offentlige bygninger, fortæller i et brev til oversekretæren i danske kancelli Chr. Møinichen, at 80 bygningshåndværkere var beskæftiget i den hårdt ramte by.¹⁴ Flere bosatte sig i Viborg og erhvervede borgerskab som mestre. En af Hödrichs kammerater fra vandretiden, Wilhelm Gregorius Breutigam, kom fra Sachsen-Thyringen og fik borgerskab som tømremester i 1731.¹⁵ Flere murersvende, som kom til at arbejde for Hödrich, var – som vi senere skal se – fra hans egen hjemegn, Hainichen amt.

I løbet af sommeren 1727 har Hödrich forladt Halden og søgt imod Viborg. Formentlig har han sejlet med en tømmer-skude til Randers. Denne by er nemlig den sidste by, som Hödrich omtaler i sin rejsejournal. Vi må regne med Hödrichs optræden i Viborg på et ikke for sent tidspunkt af året 1727.¹⁶ Ven-

nen Johan Heinrich Weidig glæder sig i sit førømtalte brev af 17. januar 1728 over, at Hödrich har fortalt ham, at han allerede på dette tidspunkt har skaffet sig et stykke selvstændigt arbejde. Udskriften på Weidigs brev ser således ud:

»Monsieur Johann Gottfried Hederich de affectione Amis abzugeben bey Hans Ryberg in Wiburg«

Hans Jensen Ryberg var værtshusholder i Viborg samt medlem af byens vognmandslav. Hödrichs valg af logi og husvært fik stor betydning for hans videre skæbne i byen. Allerede den 25. juli 1728 fandt Hödrichs trolovelsesgilde sted.¹⁷ Den udvalgte pige var en slægtning af Hans Ryberg, Hylleborg Poulsdatter Møller, og trolovelsesgildet blev holdt hos Ryberg. Blandt Hödrichs papirer findes en fortegnelse over de gæster, der var indbudt til festen. Denne liste er et klart vidnesbyrd om den tillid som Hödrich i løbet af et års tid havde oparbejdet blandt byens borgerskab. Imellem gæsterne taltes, ud over et bredt udsnit af byens håndværkere, også en del købmænd. Mourits Høyer, der boede på hjørnet af Sct. Mathiasgade og Store Sct. Mikkelsgade, og Niels Jepsen Salling, der efter branden i 1726 lod det desværre nu nedrevne bindingsværkshus Sct. Mathiasgade nr. 88 opføre, var blandt gæsterne. Videre kan nævnes Jørgen Schaltz fra Sct. Mogensgade og vinhandler Mathias Gandorf. Desuden er der i gæstefortegnelsen anført en repræsentation for Viborgs embeds- og bestillingsmænd. Først byfogeden Johan H. Barlag, borgmestrene Oluf Henriksen Gerner og Hans Knudsen Rafn. Endvidere rådmændene Chr. Mørch og Naaman Harch. I øvrigt landstingsskriver Wilhelm Riis og rådstueskriver Alexander Montros. Endelig sognepræsten ved Gråbrødre kirke Hr. Ernst Salomon, der gjorde sig bekendt ved sin heltemodige indsats for at redde sin kirke fra luernes rov. Man skulle næsten tro, at Hödrich eller måske hans tilkommende familie ved denne fest har villet manifestere et varigt tilhørsforhold blandt byens borgere. Vi skal senere træffe adskillige af disse mennesker som Hödrichs forretningsforbindelser og bygherrer.

Johan Gottfried Hödrichs og Hylleborg Poulsdatters bryllup fandt sted i Gråbrødre kirke den 31. oktober 1728.¹⁸

Vi må antage, at Hödrich aktivt har deltaget i genopbygningen af flere af de offentlige bygninger i Viborg: Domkirken, rådhuset, bispegården og måske Sortebrødre kirke. Hans arbejde må på en eller anden måde have været af ledende karakter. Måske har han arbejdet som formand på en eller flere af disse store byggepladser. På denne måde kan han være kommet i kontakt med de betydende personligheder i Viborg. Thi kort sagt alle: biskoppen, borgmestre og rådmænd, præsterne ved byens kirker og byens ledende købmænd søgte tid efter anden om Hödrichs bistand til løsning af deres byggeproblemer, hvad en-

ten det nu var opførelsen af nye huse eller blot ændringer af eksisterende anlæg.¹⁹ De fleste bygninger, der går tilbage til tiden efter branden i 1726, har dog senere været underkastet ændringer af den ene eller anden art. Herved er det harmoniske gadebillede, som er gengivet på ældre billeder, stærkt forringet. Her skal kun nævnes Sct. Mogensgade nr. 31 Karnapgården, en gård som Hödrich i 1744 istandsatte for borgmester Hans Lauritsen Billeschou.²⁰ Dette hus blev dog i 1885 genstand for en usaglig nationalromantisk ombygning, der ganske forstyrrede denne fornemme gårds velafbalancerede ydre.²¹ Bybilledet præges dog endnu af Hödrichs formsans. Vigtigst er det i så henseende at kunne konstatere formelementet, det blødt opskalkede valmtag, som en integrerende faktor i det centrale bybillede. Her kan det påpeges, at de bygmestre, der senere kom til at virke i Viborg, flittigt øste af denne kilde. Vi ser det med murermester Willads Stilling i 1800-tallets begyndelse. Men også den ellers ukendte

Sct. Mogensgade nr. 1 i Viborg, borgmester Hans Knudsen Rafns gård. Hovedfacade fra nord-øst fot. fra 1969.

bygmester, der i 1850 opførte håndværkerforeningens smukke hus på Sct. Mathiasgade, har skelet til dette foreliggende arkitekturbillede i Stiftstaden.

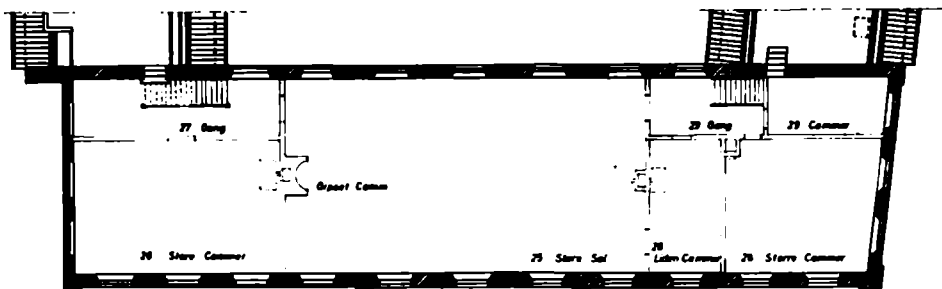
Det blev i 1729 nødvendigt for Hödrich at søge borgerskab som murermester i Viborg.²² I løbet af kort tid var han den førende murermester i byen.²³ En af Hödrichs tidligste kunder, borgmester Hans Knudsen Rafn, hjalp Hödrich til at erhverve ejendommen Sct. Mogensgade nr. 20.²⁴ Der er desværre ikke bevaret det ringeste spor af denne gård, som lå umiddelbart nord for Gråbrødre kloster. Hödrich kom senere i besiddelse af naboejendommen nr. 14. Her synes en beskedens sidelænge at kunne føres tilbage til 1700-tallet.

Blandt de af Hödrich efterladte papirer skal her omtales et antal dokumenter af bygningsmæssig karakter. Det drejer sig dels om nogle kontrakter om opførelse af nye bygninger. Desuden flere kontrakter om istandsættelser af forskellige landsbykirker. Endelig er der en del lønningsregnskaber. Her er angivet de respektive bygherrers navne. Desuden førte Hödrich i enkelte perioder dagbøger. Heri beretter han kort om sine rejser til de forskellige byggepladser. Desuden fortæller han om de aftaler han har truffet. Disse tarvelige hefter er en værdifuld nøgle til identifikation af Hödrichs omfattende kundekreds.²⁵

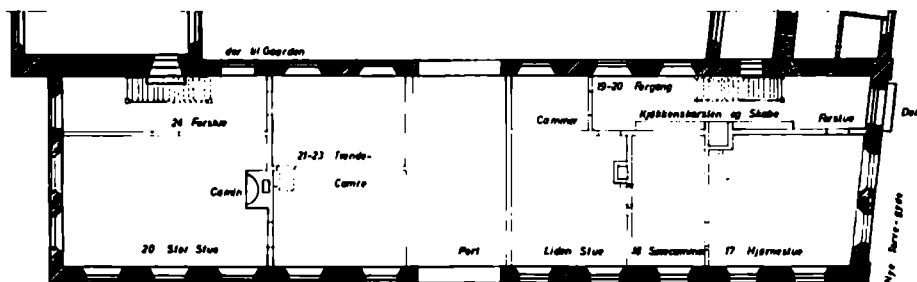
Bygninger i Viborg:

Efter branden var der selvfølgelig nok at gøre i Viborg for en dygtig murermester. Udover de offentlige bygninger stod en stor del af de fornemste ejendomme i bykernen hen som øde brandtomter. Desværre var byens borgere som følge af byens stagnation ikke særligt velhavende. Alligevel satte flere borgere anselige byggeforetagender i gang. Mange kunne ikke klare de med byggeriet forbundne udgifter uden ved at belåne de færdige huse. Ofte kunne de ikke klare deres forpligtelser og gik fallit,²⁶ et forhold der selvfølgelig ikke var uden betydning for Hödrichs økonomi og velfærd. Ofte fik han, som vi senere skal se, sine honorarer udbetalt i ganske små rater. Selv skulle han sørge for, at hans murersvende og håndlangere fik deres løn.

Den 9. maj 1731 undertegnede borgmester Hans Knudsen Rafn sammen med J. G. Hödrich en kontrakt om opførelse af et nyt hus på den store grund vest for domkirken, Sct. Mogensgade nr. 1.²⁷ Ejendommen bestod af to gårde, hvoraf Rafn før branden ejede den sydlige og efter katastrofen havde tilkøbt sig den nordlige ud imod Nytorvsdyde. Endnu ses i denne del mod nord en smuk tøndehvælvet kælder med tværgående ribber og et par murede kaminer. Det må være rester af det stenhus, som købmand Chr. Kjersgaard i grundtakstlisten af

Første etageplan

Stueplan

St. Mogensgade

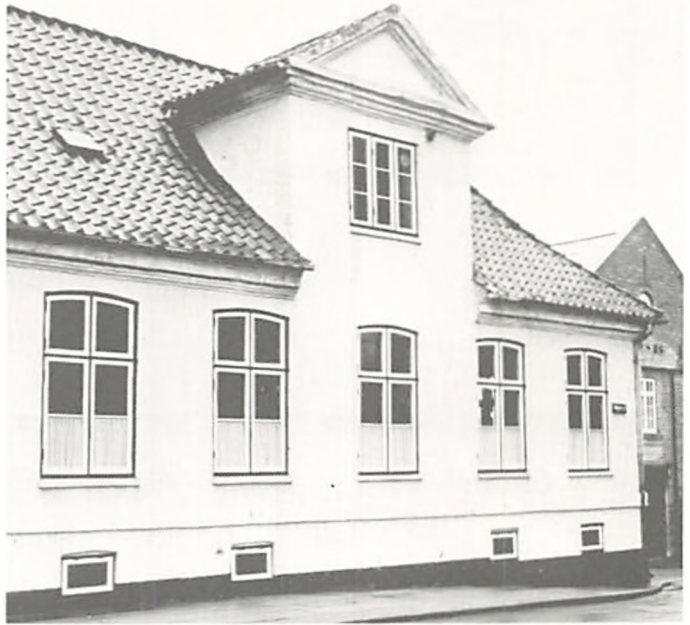
Sct. Mogensgade nr. 1 i Viborg.

De to etageplaner er udarbejdet på grundlag af tegninger tilhørende Viborg kommune og er udført i 1962. Rekonstruktionerne af husets planer er desuden udført i henhold til en synsforretning der blev foretaget den 23. september 1760, da gården blev overtaget af latinskolen i Viborg. Rummenes er her beskrevet på en måde, der kun tillader en tilnærmet rekonstruktion. Ved placeringen af skillerummene er der desuden taget hensyn til den af bygmester Willads stilling i 1806 udførte tegning af skolebygningen.

1682 siges at have købt af dr. Hans Ottesen.²⁸ I Hödrichs arkiv henligger en kopi af kontrakten med Rafn. Den gengives her i sin helhed:

»Kiendes ieg Hans Knudsen Rafn Borgemester udi Viborg at have sluttet følgende Contrakt med Muurmester Johan Gottfried Hedrich, som følger. Nemlig at hand saa snart Veyrliget det vil tillade, anfange med at opmure ved Brandmuur 2de Steen tick i det underste, og 1¹/₂ steen tick i det øverste Etage min tilhørende Gaard ud til Sct. Mogensgade og Gammeltorf, i Længden 50 Alen og i Høiden 12 Alen tillige med Grunden fra det underste opad samt alt hvad til Muurmester arbejtte ved en Biugning kan precenteres indvendigt eller udvendigt være sig Grundens befæstning Muurværket med dets Caminer

»Den Lille Gaard paa Torvet«. Bortset fra de stillfremmede vinduer viser billedet klart det lille femtaktshus gode proportioner. Fot. 70.

Rundeel ofven paa Huset efter Afritzningen, Skorsteene Ofn Kølle med videre Udspeckning ind og udvendig, med Kackelofn Lægte og Steens paalæggelse samt forsvarlig dem at afskielle, og ellers alt andet hvad ved Muurmesters Arbeyte i nogen Maade kand Opserveris, være sig af hvad Nafn nævnes kand, medens ieg at forsikre ham med fornøden Stillage Tømmer samt Kalk og Steen, og niude hand derfor til Arbeydtløn trei Hundrede Rigsdaler og fire tdr. Rug imod at hand self paa sin eegen Kost og Tæring med Swenne Handlanger Kalchslager, og alle andre som hand til samme Biugnings istandsættelse ved Muurarbeytet maatte behøve paa sin eegen Bekostning lade samme forfærdige. I hvilcket alt forskaffer Ieg Johan Gottfried Hederich i alle Maader tilforpligter mig at fuldbyrde saa trofast og redelig og upaaklagelig paa min egen Bekostning, med Swenne Handlanger Kalckslaar og alle andre som ieg til med arbejde maatte behøve uden Omkostning for Herr Borgemester Rafn i nogen maade, imod at ieg niude de forbenefne 300 Rdr. og 4 tdr. Rug og forsikre icke at skulle viige fra Arbeydet eller andet at antage førend Herr Borgemester Rafns er i fuldkommen stand og skulle ved dets forfærdigelse noget paa mit arbejde kunne have at sige i nogen Maade enten for min eller mine Folcks forsømmelse eller udygtigheds skyld skall ieg i alle maader være Herr Borgemester Rafn derfor ansvarlig hvorimod ieg Hans Knudsen Rafn betaler under Arbeydets Drift halfve Pengene og de 4de tdr. Rug samt ved dets fuld-

færdigelse resten af Pengene, naar Biugningen ved forsvarlig Siun uden Paa-
klag fuldkommen er til Endebragt, at vi saaledes med hinanden er Contracde-
ret som paa begge Sider holdes skal bekræfter vi med egne Hænders Unter
skrift datum Viborg 10 maj Ao 1731«.

Bag på kontrakten har Hödrich noteret følgende:

»Copie af accorte om een Bygning imellem
Herr Borge Mester Hans Knudsen Rafn udi
Viborg og mig den 10 may 1731«.

Foruden kontrakten er også Hödrichs beregninger over de materialer der
skulle bruges til Rafns hus bevaret. Vi får at vide, at der medgik ca. 113000
mursten og 7000 tagsten. For at kunne beregne hvor mange profilsten der ville
medgå til bygningens prægtige hovedgesims har Hödrich ridset gesimsprofilet
op og ud for hvert profilled angivet antallet af formsten. F. ex. medgik der til
det øverste gesimsskifte 1200 karnisformede profilsten.²⁹

Forhuset er i to stokværk og ganske rigtigt 50 alen langt. I hovedaksen var
der oprindelig en portgennemkørsel. Facaden imod Sct. Mogensgade er dog
noget ændret og her ses ingen spor af portåbningen. Inde i gården ses til ven-
stre for midtervinduet i stueetagen en rest af den tilmurede portfals. Husets
facadeopdeling er interessant. Midtrisaliten og husets hjørner i nord og syd er
markeret med flade lisener. En bæltegesims markerer etageadskillelsen mel-
lem stuen og første sal og er forkrøppet uden om lisenerne. Et tilsvarende bånd
ses nede ved husets sokkel. Netop sådanne enkeltheder kendes fra Hödrichs
hjemland i Sachsen. Her tegnede landbygmester Johann Christoph Naumann i
1730-erne borgerhuse med facadeudsmykning, som vi ser det i borgmester
Rafns hus i Viborg. Det var en afbrændt by Annaberg i Erzgebirge, som skulle
genopbygges. En anden enkelthed skal nævnes i denne forbindelse som hjem-
mehørende i Sachsen. Den i Dresden uddannede arkitekt Nicolai Eigtved 1701–
54) lod i sine borgerhuse fra slutningen af 1740-erne kun midtervinduerne
pryde med indfatninger, chambranler.³⁰ Dette ser vi også i hovedfacaden på
borgmester Rafns hus i Viborg. Motivet træffes over alt i Sachsen. Her er dog
barokarkitekturens formsprog oftest langt mere frodigt.

Gavltrekanter, den i kontrakten nævnte »Rundeel«, må også betragtes som
en nydannelse indenfor dansk borgerhus-arkitektur.³¹ Overlandbygmester J. C.
Krieger (1683–1755) udførte efter storbranden i København i 1728 nogle type-
tegninger til borgerhuse. Disse var tænkt som en vejledning for de borgere og
bygningshåndværkere, der ønskede at bygge nye huse på de afbrændte tomt-
ter. Flere af disse projekter havde facader, der var forsynet med en trefags
gavlkvist i hovedaksen. Denne havde øverst oppe vinduer placeret i en for-
deling, der fulgte underetagerens vinduesrytme.³² På et prospekt af Viborg i
Frederik V' atlas ses, imellem rådhuset og domkirken, Hans Knudsen Rafns

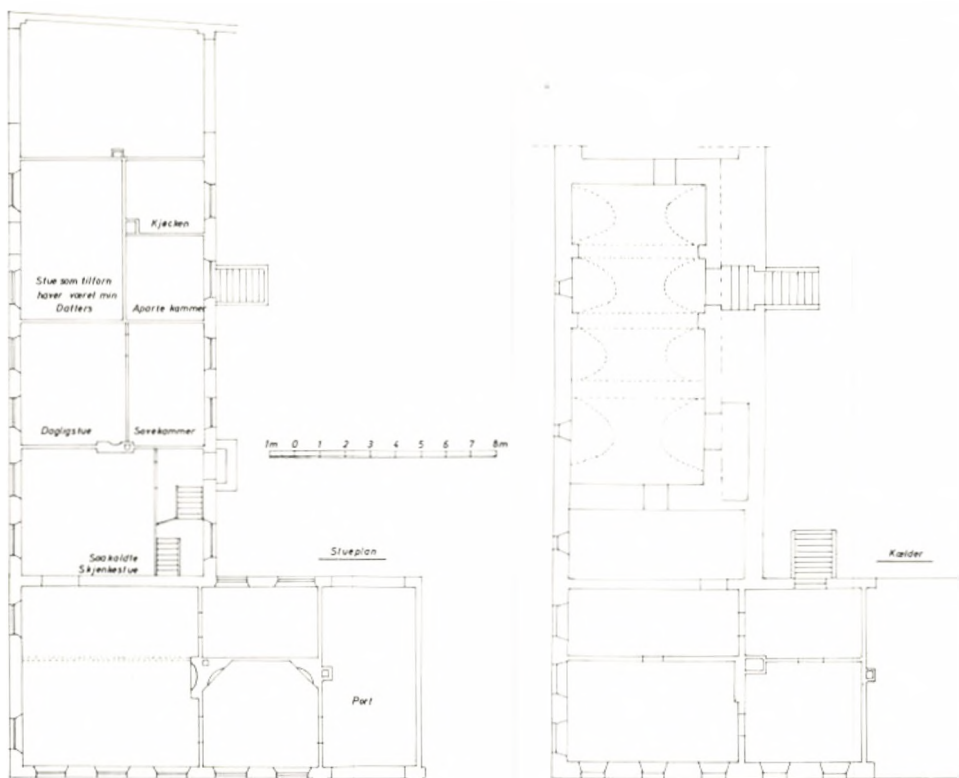
gård. Facaden er prydet netop med en sådan gavlkvist.³³ I en synsforretning af gården fra 1760 og i de senere brandtaksationer nævnes ikke nogen gavlkvist. Det må bero på en fejlhuskning hos den ellers så dygtige tegner. Gavltrekanter, som den her af Hödrich opsatte, skulle få år senere blive meget yndede i København.

Husets plan er, som følge af skiftende anvendelsesformer, flere gange ændret. Den før omtalte synsforretning blev foretaget den 23. sept. 1760.³⁴ Her ud fra lader det sig gøre delvis at rekonstruere forbygningens oprindelige plan.

Det må siges straks, at hvad der end har været borgmester Rafns hensigt, da han i 1731 lod sin bolig opføre, har han sigtet meget højt. Planen har været at skabe et bypalæ af den tidligt barokke type, således som de kendes fra København.³⁵ Over portgennemkørselen fandtes på første sal husets store sal. Denne var flankeret af to sæt mindre stuer imod husets gavle i nord og syd. På lignende måde var stueetagens rum grupperet på begge sider af gårdens portgennemkørsel. Den smukke dobbelte dør i nordgavlen ud imod Nytorvsyde går tilbage til 1700-tallet. Indvendigt i huset ses kun få oprindelige enkeltheder. Man kan træffe stumper af loftgesimsprofiler, men ellers er det enkeltheder fra en ombygning, der fandt sted midt i 1800-tallet, der præger husets indre. Facadens klare rytme vækker opmærksomhed. Vinduerne er proportioneret efter diagonalprincippet. Det vil sige, at diagonalen til vinduernes breddes kvadrat udgør højden. Ligeledes er rudestørrelsen underkastet sådanne regler.

Da kong Chr. VI og dronning Sophie Magdalene i 1740 gæstede Viborg var det fornemme hus deres residens. Fra 1747 og til 1760 var her stiftamtmandsbolig for Johan Albrecht With og Caspar Hermann von Heinen. Stiftamtmand v. Heinen solgte i 1760 den store gård til brug for byens latinskole.³⁶ Forhuset blev en del ændret i 1805. Bygmesteren Willads Stilling udførte en tegning af skolebygningen. Her er portgennemkørselen borte og to indgangsdøre bryder facadens ro. I 1840-erne blev skolen grundigt istandsat af arkitekt C. G. F. Thielemann. Han fjernede, med sand forståelse for bygningens arkitektoniske værdi og domkirkepladsens ukrænkelighed, de to ovennævnte døre og lod et fornemt dørparti med fritrappeløb opføre i facadens hovedakse, hvorved dennes ro og styrke blev genoprettet.³⁷ Sidelængernes bindingsværk blev i 1700-tallets anden halvdel omsat i grundmur. Gårdsanlægget er med sine seneste tilføjelser det aneligste i byen og er nu kernen i Viborg kommunes administration.

Borgmester Rafn lod, samtidigt med bygningen af sin store gård, et mindre gavlkvisthus opføre ud mod Nytorv (nr. 4).³⁸ »Den lille Gaard paa Torvet« blev efter Rafns død i 1735 købt af hans svigersøn, regimentskvartermester Stephan Hansen i København.³⁹ Også dette lille fast formede hus vidner klart nok om muremester J. G. Hödrich. Den kraftigt modellerede gavlkvist og det smukke valmtag, båret af en svær hovedgesims, løfter den beskedne bygning op

Rådmand Naaman Harchs gård Sct. Mogensgade nr. 3 i Viborg. Planrekonstruktioner udarbejdet på grundlag af opmålinger udført af arkitekt S. Vig Nielsen i 1928. Rumbetegnelsen i sidefløjen er fra en lejekontrakt imellem Harch og svigersønnen vinhandler P. Lind i 1744. På planen til højre ses den tøndehvævede kælder fra det oprindelige hus »Paradis«.

i et højere plan. Portfaget er tilføjet i 1850, hvorved husets fornemme femtaktsfacade har mistet en del af sin styrke. Den nordre valm blev fjernet og vinduerne blev ændret.⁴⁰

Sct. Mogensgade nr. 3 blev i begyndelsen af 1730'erne nyopført for rådmand og hospitalforstander Naaman Harch.⁴¹ Han havde i 1729 købt en udbrændt ruin af vinhandler Samuel Gerbers datter, Anna Gandorf.⁴² Vi har ikke noget egentligt bevis for, at netop Hödrich har bygget dette smukke hus, som på en enestående måde støtter borgmester Rafns stolte palæagtige gård. Uden at være en slavisk efterligning af sin nabo taler Naaman Harchs gård dog klart nok om sin bygmester.

I sidefløjen op lang Nytorvsgyde er der, som i administrationsbygningens nordlænge, en gammel tøndehvævet kælder kaldet »Paradis«. Den har også tværgående ribber, en hvælvingsenkelthed der synes at være særegen for Viborg.

Naaman Harch må på en eller anden måde under projekteringen af sit forhus mod Sct. Mogensgade have skelet til de føromtalte typetegninger af J. C. Krieger fra 1729.⁴³ Den karakteristiske tredelte etageplan med en nu tilmuret portgennemkørsel i forhusets nordlige endefag og det langsgående hovedskillerum virker meget overbevisende. Portpartiet er indrammet af flade lisener, og facaden er som i borgmester Rafns hovedfacade, horisontalt delt af bæltegesimsen. Det blødt opskalkede valmtag hviler på en prægtig hovedgesims af lignende type som i nabogården. Desværre har huset mistet sine skorstene. Ældre billeder viser hvorledes de gav husets tag en smuk rejsning. Sidelængen langs Nytorvsyde blev i 1928 forhøjet til to etager. Arkitekten Søren Vig-Nielsen har foretaget denne ændring med en sjælden forståelse og respekt for det givne og Nytorvsydes dejlige milieu. Forhuset danner i dag den fornemme ramme om Skovgaardmuseets samlinger.⁴⁴

Af J. G. Hödrichs efterladte papirer fremgår det, at Naaman Harch var en af hans mest stabile forretningsforbindelser. Helt tilbage til 1730 findes der sikre vidnesbyrd om, at Hödrichs folk har arbejdet for Harch.⁴⁵ I hele perioden frem til 1745 forestod Hödrich vedligeholdelsen af Gråbrødre Hospitals bygninger. Ligeledes er der i hele tidsrummet regnskabsnotater om arbejder for Harch privat.⁴⁶

Harch havde i 1724 købt hjørnegården Store Sct. Hansgade nr. 10 af Sophie Rantzau til Tandrup i Thy.⁴⁷ Gården havde i lange tider tilhørt slægten Rantzau, men tiderne var ikke længere således, at den jyske adel kunne tillade sig at have adelsgårde i Snapstingsbyen. Man lejede sig ind hos borgerne i Viborg, hvis man havde ærinde der i omslagsperioden.⁴⁸ Branden i 1726 efterlod også denne gård som en sodsværtet ruin. I facaden mod Lille Sct. Hansgade ses endnu i dag i tre skifters højde romanske granitkvadre, ligesom husets gamle kælder er opmuret af dette prægtige materiale. Muligvis er disse sten rester fra Sct. Hans kloster, der netop lå her imellem Nytorv og Lille Sct. Hansgade. Naaman Harchs genopførelse af hjørnegården må være sket før 1731, thi i april måned dette år lod han gården pantsætte til vinhandler Mathias Gandorf.⁴⁹ I panteprotokollen nævnes udtrykkeligt, at der står bygninger på grunden. Fløjen mod Lille Sct. Hansgade blev omkring 1808 forlænget mod øst.⁵⁰ Samtidig blev der opsat en trefags gavlkvist mod Store Sct. Hansgade. Disse ændringer har dog ikke forringet dette gode hjørnehus, der kun skæmmes af nogle hæslige facadeudsmykninger. Det ville forholdsvist let kunne lade sig gøre at genskabe hjørnets karakterfulde profil og måske samtidigt standse den nedrivningsbølge, der i de seneste år har præget Viborgs gamle bykerne.

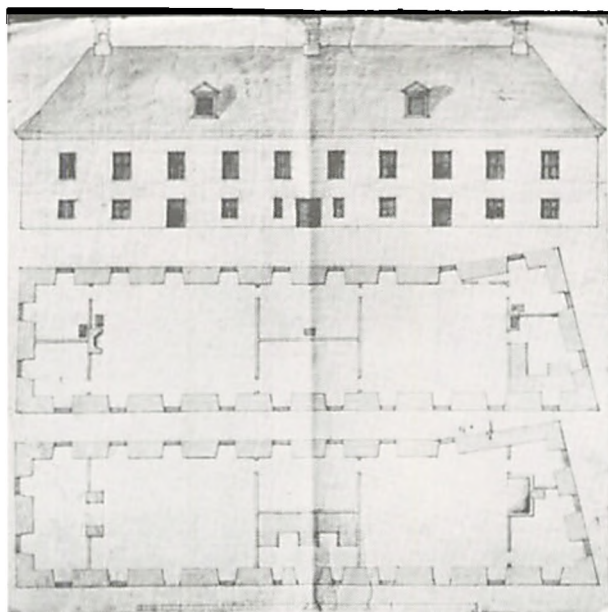
Købmand Jørgen Pedersen Schaltz havde i 1717 erhvervet sig borgerskab som købmand i Viborg.⁵¹ I 1724 købte han Sct. Mogensgade nr. 7 af borgmester Mouritz Borchhorst. Schaltz ejede tillige ejendommen over for Sct. Mogens-

Sct. Mogensgade nr. 7, købmand Jørgen Schaltz gård. Et ældre billede der på storartet måde viser den ædle bygnings rejsning. (Fot. 1917, Nat.).

gade nr. 8, Morvilles gård. Bygningerne her havde Schaltz ladet genrejse efter branden før 1735. Derimod lå Sct. Mogensgade nr. 7 hen som en øde brandtomt. Først i begyndelsen af 1740-erne synes han at have taget fat på genopbygningen af nr. 7. De gamle bygninger bestod af et kort grundmuret gavlhushus i to stokværk og en hertil bygget sidelænge langs gaden. Forhuset blev nu opført som et regulært facadehus inddelt i 8 vinduesakser. Den skævt anbragte hoveddør med fritrappeløb synes at være senere indbygget i facaden. Måske kan man tænke sig at hovedindgangen til gården har været orienteret fra den ældgamle gyde, der endnu udmunder i Lille Sct. Hansgade. Som vanligt i Viborg efter storbranden, hvor det kneb overordentligt med at skaffe byggematerialer, blev nybygningen her opført med genanvendelse af gamle mure. Man ser endnu middelalderligt murværk i en højde, der ligger ca. fire skifter under stueetagens vinduer. Her formidler et flækskifte overgangen til det nye murværk. Betydelige dele af dette er dog opmuret i munkesten. Dette er også et vidnesbyrd om, at viborgenserne tog byggematerialerne, hvor de var at finde i byens

Viborg Landstings domhus, således som Hödrich ombyggede det i 1740–41 og som det stod indtil hofbygmester J. H. Koch atter ændrede det i 1834.

forskellige ruindynger. Jørgen Schaltz gård er i de senere år blevet købt af arkitekt Thomas Havning. Han har på forbilledlig vis ladet gården istandsætte, så dens bygninger både ude og inde smukt tilfredsstillende nutidens krav. Gården står med sit statelige forhus og dets flot rejste tagværk i grell modsætning til nabogårdens triste skifertag og uægte virkende gavlparti. I nr. 7 er sydgavlen udformet som en halvvalm. Den synes dog at være opsat noget senere, i alt fald er der forskel i stenstørrelsen over hovedgesimsen. Sct. Mogensgade nr. 7 har formentlig som de andre bygninger fra tiden efter branden haft valmtag. En ændring af forhuset har formodentlig fundet sted omkring 1800. Fra denne periode stammer sikkert også den fornemme empiredør. En ovnniche i en af stuerne synes at kunne henføres til den kendte murermester og »gipser« Wil-lads Stilling (1751–1831). Men hensyn til Jørgen Schaltz forbindelse med Hödrich kan følgende siges. I en lønningsregnskabsbog fra 1742 noterer Hödrich, at hans murersvende arbejdede i ca. 90 dage for Jørgen Schaltz. Vi ved også, at Schaltz nabo, major Janus Friedenreich, i 1746 følte sig generet af fire store vinduer, som var indsat i sydgavlen af købmand Schaltz bygning.⁵²

En – desværre – forlængst nedreven bygning i domkirke kvarteret skal også omtales her. Det er landstingets middelalderlige domhusbygning, der i 1740–41 blev underkastet en grundig ombygningsproces. Husets gotiske, kamtakkede, gavle i øst og vest blev nedrevet og gesimshøjden sænket. Hvor murværket i

Ældre vinterbillede fra Sct. Mogensgade i Viborg. Husenes profiler og gadebilledets stemning er temmelig enestående indenfor dansk område. Foto i Lokalhistorisk arkiv i Viborg.

gavle og facader var ødelagt blev det borthugget og erstattet af nyt. Bjælkelag og tagværk blev delvis fornyet, og huset blev dækket af et svært valmtag. Byggearbejdet var den 22. september 1740 blevet udbudt i licitation på byens rådstue. Murermester J. G. Hödrich, tømrermester W. G. Breutigam samt murermester Nicolaus Hinrich Rieman fra Skive var til stede. Arbejdet blev dog overdraget til rådmand og justitsråd Chr. Arnold Dyssel i Viborg for 2050 rdr. Rieman fulgte med helt ned til 2060 rdr. men opgav så. Han fik i øvrigt indført en rettelser i fremgangsmåden ved konserveringen af bjælkernes indmurede ender. Disse skulle ifl. betingelserne have været indesvøbt i birkebark. Det var selvfølgelig vanskeligt at skaffe. Bjælkeenderne blev i stedet for indsmurt i kogende beg og derefter viklet ind i blålærred.⁵⁹ Den originale, af landsdommerne beseglede, tegning til domhusets ombygning synes ikke at eksistere mere. Derimod findes der i Hödrichs arkiv to usignerede tegninger af domhuset. Den ene viser bygningens to etageplaner samt nordfacaden således, som huset udfoldede sig med sin lange af døre tredelte vinduesflugt. Den anden tegning er et alternativt forslag til facadens udsmykning. Vinduerne er prydet med chambranler, og en bæltegesims deler facaden horisontalt. Desuden

viser denne tegning en betydningsfuld enkelthed. Hvor gavlvælmene mødes med tagrygningen ses i begge ender drejede kugler, en udsmykning som udtrykkelig blev nævnt i betingelserne i justitsprotokollen. Netop sådanne træ-kugler ses endnu på en af tagskæringspunkterne i »Erblehngericht« i Greifendorf.

I Viborg Landstings regnskabsbog fra 1740–45 ses forskellige notater vedr. ombygningen. Vigtigst for at kunne bestemme, hvem der har udført tegningen til ombygningen af Viborg Landstings domhus er følgende sætning på side 1:

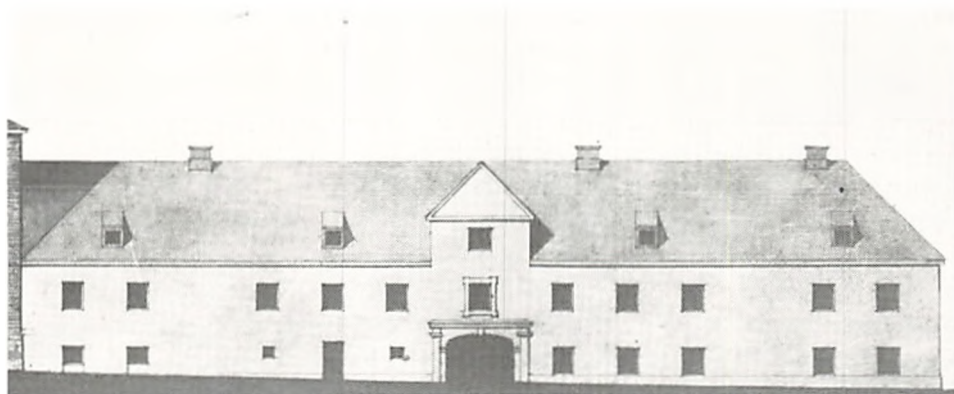
»Til Muurmesteren for en afritzning over Domhuset 1 rdr. 2 mark«. ⁵⁴

Den 6. oktober undertegnede C. A. Dyssel sammen med Hödrich en kontrakt over murerarbejdet på domhuset. ⁵⁵ Arbejdet skulle foregå således, at Hödrich under nedrivningen af det beskadigede murværk skulle påse, at alle brugelige mursten blev rensat og genanvendt, medens Dyssel skulle skaffe de fornødne materialer. Hödrich skulle for dette arbejde have udbetalt 350 rdr. Pengene skulle falde i store rater på 50–100 rdr. Som det skulle vise sig, var Dyssel meget upålidelig med sine rater. Tømrerarbejdet blev overdraget til tømrermester W. G. Breutigam. ⁵⁶

Domhuset blev atter ombygget i 1834 ved hofbygmester Jørgen Hansen Koch. ⁵⁷ Bygningen skulle nu anvendes til mødested for de jyske stænderforsamlinger. Ulykkeligvis blev denne gamle historiske og arkitekturhistorisk særdeles betydningsfulde bygning nedrevet i 1875.

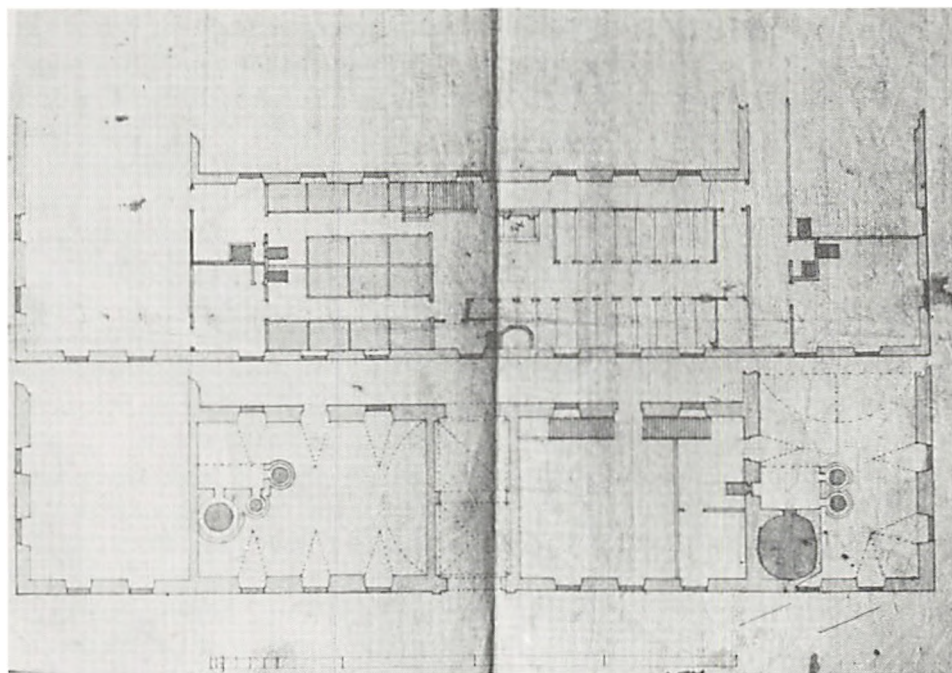
Det vil heraf ses, hvorledes det faldt i den sachsiske murers lod på afgørende vis at præge domkirkens omgivelser med bygninger, der sammen med bispegården og Stallknechts rådhus gør dette centrale bykvarter til et af de kosteligste, vi ejer.

Samtidigt med ombygningen af domhuset blev et andet endnu større byggeprojekt sat igang. Det var tugt- og manufakturhuset, et foretagende som stiftamtmand Chr. Gyldenchrone og justitsråd Dyssel i nogle år havde arbejdet med at få iværksat. Det store bygningsanlæg kom til at omfatte fire toetages bygninger omkring en lukket gårdsplads. ⁵⁸ Ved en auktion, der fandt sted den 26. maj 1740, fik C. A. Dyssel overdraget opførelsen af tugt- og manufakturhuset i entreprise for 6000 rdr. Ved denne licitation var de eneste deltagere N. H. Rieman og Dyssel. Rieman indledte auktionen med at tilbyde at udføre arbejdet for 8500 rdr. Dyssel gik så ned til 8000 rdr. Budene faldt nu i store spring, og til sidst stod Dyssel som den lavest bydende med en byggesum på 6500 rdr. Han tilbød herefter ejendommeligt nok, at ville gå ned til en entreprisensum på 6000 rdr. Blandt andet forlangte han som kompensation herfor, at en betingelse vedrørende bygningernes stivhed, som følge af grundens eventuelle løshed, måtte bortfalde. Dette forhold skulle senere vise sig at være skæbnsvangert for tugthusbygningerne. Disse begyndte nemlig i 1760-erne at slå revner i

a. l. m.

Sjælbørselsbygade imod Hjørnen

Viborg Tugthus. Øverst: Hovedfacade fra 1843 af arkitekt F. F. Friis, da bygningen endnu stod omtrent som da den blev opført hundrede år før Rigsarkivet

Nederst: Etageplan af portfløjen med de af Chr. VI forordnede ændringer.

ydermurene. Endvidere viste det sig allerede i 1742, at Dyssel havde trykket prisen for meget. Han måtte bede kongen om hjælp.⁵⁹

Fire dage efter auktionens afholdelse oprettede Dyssel sammen med Hödrich en kontrakt om murerarbejdet ved tugthusbygningernes opførelse.⁶⁰ Af korrespondancen mellem de lokale myndigheder og centraladministrationen i København fremgår det, at projekteringen af tugt- og manufakturhuset må være foregået i Viborg, og herefter blev godkendt af kongen.⁶¹ I et brev dateret Frederiksberg slot den 6. maj 1740, blev det fremsendte forslag godkendt med nogle rettelser. Portlængen var oprindeligt projekteret som en bygning i et stokværk«. Denne skulle nu efter kongens ordre være to stokværk høj som de andre tre fløje. I stueetagen blev der indrettet bryggeri, bageri, samt farveri. Disse værksteder blev forlangt overhævet af hensyn til brandfaren. I portfløjens øvre etage blev der indrettet et kapel eller bedesal for fangerne. Her blev også indrettet sygestue for de indsatte. Det er ikke lykkedes at finde de oprindelige tegninger til tugthuset. Men i Hödrichs samling af bygningstegninger findes en usigneret etageplan for portfløjen. De to etageplaner angiver netop de af kongen beordrede rettelser. De hvælvede rum er vist udført som tøndehvælv og er forsynet med stikkapper for vinduerne. Den lidt grove tegneteknik kan godt minde om Hödrichs tegnemåde. Der synes ikke i Viborg at have været andre, der var i stand til at projektere et sådant mere kompliceret bygningsanlæg. Man kan måske tænke sig, at stiftamtmand Gyldenchrone og justitsråd Dyssel i fællesskab med Hödrich har planlagt byggeriet. Foruden nogle primitive prospekter af tugthuset eksisterer der en facadeopmåling fra 1843. Den viser hovedfacaden, hvis hovedakse er udtrykt ved en pilasterindrammet portgennemkørsel. Herover ses en godt formet gavlkvist. Vinduernes placering svarer nøje til den ovenfor omtalte etageplan. De er smukt samlet i grupper, der klart udtrykker anlægsformen. Tugt- og manufakturhuset har på ingen måde i det ydre svaret til bygningernes triste anvendelse. Med sit smukt opskalkede tegltag og de hvidkalkede facader har det nærmest lignet en anseelig herregård. I 1800-tallet forstod man helt anderledes at gøre straffeanstalter til skrækindjagende bygninger. Tugthuset blev i løbet af de følgende to hundrede år gentagne gange udvidet og ombygget og er nu fuldstændigt forsvundet. Hödrich skulle for udførelsen af murerarbejdet ved tugthuset have udbetalt 1100 rdr. Disse penge skulle, ligesom det var tilfældet ved domhuset udbetales i store rater. Den sidste rate skulle forfalde til udbetaling ved arbejdsfuldførelse. Hödrich havde forpligtet sig til at være ansvarlig for bygningernes vedligeholdelse i tre år efter fuldendelsen.

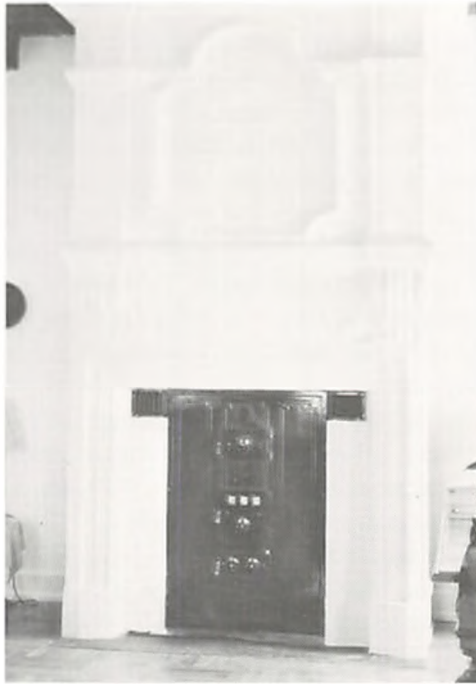
Endnu to bygninger i Viborg kan henføres til murermester J. G. Hödrich. En anseelig gård, nu opdelt i Leonigade nr. 10–12, var i en periode ejet af rektorerne ved Kathedralskolen i Viborg. Conrektor senere rektor ved skolen Niels

Schive købte i 1691 gården fra rektor Jens Julbyes dødsbo. Efter branden i 1726 synes han at have genopført dele af gården. Hans datter, Anna Schive, undertegnede den 12. februar 1734 en kontrakt med Hödrich om opførelsen af en delvis grundmuret bygning ud mod gaden.⁶² Tegningen nævnes i kontrakten udtrykkeligt at være udført af Hödrich. Ligeledes nævnes det i betingelserne, at huset skulle opføres på de tilbagestående mure fra det ved branden 1726 ødelagte hus. Leonigade nr. 12, den katolske menighed i Viborgs kapel, har kældermure hvori indgår middelalderligt murværk. Her ses endnu et par enkeltsmigede vinduer med smedejernskryds. Disse enkeltheder støtter den af sognepræsten ved Sortebrødre kirke, Christen Erichsøn i 1709 fremsatte opgivelse, at Sct. Trinitatis kirke indtil reformationen netop havde ligget her, hvor rektor Niels Schive havde sin gård.

Husets vældige valmtag er et typisk eksempel på udformningen af de efter branden opførte bygninger i Viborg. Opskalkningen, som man benævner tagfladens bløde svaj, er dannet ved hjælp af et stykke tømmer, der ved et smigsnit er fastgjort til spærets overkant og når helt ud til gesimsen. Det holdes i afstand fra spærets fod ved hjælp af en vinkelstillet tømmerklods. Opskalkninger af denne art ses, foruden i de før omtalte huse i Sct. Mogensgade, også i Sortebrødre kirke. Trods ombygningen til kapel i 1949 og senere uheldige omlægninger af dele af taget, indtager Anna Schives hus en betydningsfuld plads i kvarteret ved Sortebrødre kirke og den gamle domprovstegård.

Den såkaldte »Brænderigård«, et andet af Viborgs store gamle bygningsanlæg, er stykket sammen af flere til forskellig tid opførte bygninger. Under den store brand i 1726 led gården ikke nogen skade og blev kort tid efter købt af Landstingshører Just Arctander. På et kort i Viborg Stiftmuseum over den brandskadede by ses gården som et firefløjet anlæg med en portgennemkørsel mod vest ud mod Riddergade.⁶³ Arctander underskrev sammen med Hödrich den 27. marts 1734 en kontrakt, der omfattede forskellige ændringer ved gårdens bygninger. Nordfløjen, som var og er gårdens hovedlængde, skulle nedtages. I stedet for denne bygning skulle der bygges et nyt hus ca. 30 m langt og et stokværk højt. Husets gamle kælder skulle istandsættes. I kontrakten omtales en tegning, som var underskrevet af Arctander og Hödrich. Dette desværre forsvundne dokument var sammen med kontrakten en garanti for, at arbejdet blev udført i overensstemmelse med de trufne aftaler. Foruden nordfløjen blev vestlængen nedrevet. I stedet for blev der opført en spærremur med en portindkørsel. Denne lisenindrammede, kurvehanksbuede port er indgået i den senere opførte høje del af vestfløjen. Lisenerne er foroven afsluttet med en teglhængt afdækning.

Nordfløjens vestgavl skulle ifølge kontraktens ordlyd føres helt op til tagrygningen. Endnu ses i vestgavlen en bæltegesims, der er udformet som i de to

Viborg bispegård. Stukdekoreret kamin i stue på første sal i nordfløjen. Fot. 1970.

huse Sct. Mogensgade nr. 1–3. Her har den tjent som basis for et svunget gavlprofil, således som det kendes fra den nedrevne hovedlænge på herregården Rødslet ved Nørre Sundby. Nordfløjen blev i 1882 forhøjet til to etager.⁶⁵ Endnu spores dog et par enkeltheder fra den oprindelige bygning. I hjørnet imellem vest- og nordlængen ses en lille stump af nordfløjens oprindelige hovedgesims. Ved påbygningen af den øverste etage blev gesimsprofilen mod syd delvis borthugget, således at den nu fremtræder som en tre skifter høj flad bæltegesims, der deler facaden ind imod gården horisontalt. I kontrakten nævnes blandt andet, at Hödrich skulle udføre en kamin. Den skulle han med:

»God Gyps arbejde af Segebergerkalk udstaffere som bedst ziirligst kan være«. Kaminen er desværre forlængst forsvundet. Imidlertid findes i hovedfløjen i Viborg bispegård en særdeles fornemt udsmykket kamin. Den synes at være opbygget under Stallknechts genopbygning af bispegården i 1730. Stallknecht har dog næppe givet tegninger til alle enkeltheder.⁶⁶ Kaminens udsmykning tyder i høj grad på sachsisk indflydelse. De med bladværk prydede kapitæler er netop et særkende for tidlig sachsisk barok.⁶⁷ Vi ved i øvrigt, at Hödrich i hele perioden forestod vedligeholdelsen af bisperesidensen.⁶⁸

Foruden denne række af betydningsfulde bygningsmonumenter fra 1700-tallets Viborg nævnes der rundt om i de af Hödrich efterladte papirer talrige navne på viborgborgere, der har haft byggeproblemer. En nu totalt ombygget gård på hjørnet af Sct. Mathiasgade (nr. 72) og Store Sct. Mikkelsgade blev i henhold til en kontrakt af 6. maj 1733 opført for vinhandler Mouritz Høyer.⁶⁹ Også her nævnes det udtrykkeligt i kontrakten, at Hödrich havde udført tegningen til bygningerne. Disse omfattede en grundmuret længe i en etage ud mod Sct. Mathiasgade. Den var 17 fag lang. Vigtigere er det dog at kunne konstatere en forbindelse imellem Hödrich og landstingshører Wilhelm Riis. Han lod nemlig før sin død i 1746 det smukke forhus til vinhandlergården Sct. Hansgade nr. 1 opføre.⁷⁰ Husets facade er senere flere gange ændret, men endnu spores i facaden den borthuggede bæltegesims over stuevinduerne.

Nabogården, Conrad Bødtkers apoteksbygning fra 1727, var oprindeligt helt opbygget i bindingsværk. Først i 1846 blev den nuværende fornemme senklassicistiske hovedfacade skabt. Bindingsværket blev, af praktiske grunde, stående under ombygningen.⁷¹ I øvrigt hviler også dette hus på en ældre kælder. Dens meget flade krydshvælvinger tyder på, at det hus, der stod her indtil branden i 1726, må være bygget i sidste halvdel af 1500-tallet. Den nuværende bygnings husblok, dækket af et blødt opskalket valmtag, er på en måde af samme type som de tidligere beskrevne bygninger i Viborg. Kan hænde, at apoteket er det stykke arbejde, som Hödrichs kammerat, J. H. Weidig i Halden, lykønsker ham med i brevet af 17. januar 1728. Både traditioner i Viborg og vanskeligheder med at skaffe mursten i tilstrækkelig mængde kan være årsag til, at Bødtkers apoteksbygning blev opført i bindingsværk.

Hödrich kom i sine sidste år til at bygge en ret anselig gård for justitsråd C. A. Dyssel.⁷² Gården lå i Store Sct. Mikkelsgades nederste del lige overfor Tugthuset. Den er imidlertid borte, og der findes ikke noget billedmateriale der kan anskueliggøre dens udseende.

Byggearbejder uden for Viborg:

Hödrichs byggevirksomhed bredte sig også til fjernere dele af den jyske halvø. Hans nøgleposition som borger i snapstingsbyen gav ham mange kontakter til landsdelens godsejerstand.

Kaptajn Hans Rudolf von Grabow havde i 1732 fra moderen, Lucia Hedvig von Lewetzou, overtaget hovedgården Urup sydvest for Skanderborg. I 1733 ønskede han at foretage en modernisering af Niels Skrams pragtfulde renæssanceslot fra 1592. Den 15. oktober undertegner han sammen med Hödrich en kontrakt om forskellige byggearbejder.⁷³ Slottets højtrejste gavle, der formentlig efter næsten 140 års vanrøgt var stærkt forfaldne og desuden umoderne, skulle nedtages, og hele vejen rundt om bygningerne blev opmuret en ny hovedgesims. Hovedbygningens fløje blev dækket af et valmtag, en tagform der i tidens sprogbrug blev benævnt »efter Italiensk Bygning«. For at skaffe aftræk fra de nu moderne jernkakkellovne blev der opmuret fem nye skorstene: I kontrakten imellem Grabow og Hödrich står følgende sætning:

»Om Reparation og Muurmesterarbejde, paa tre Grundmurede Huuse saavel og Cabinet ved Urupgaard«.

Med »Cabinet« må forstås rum, og der kan i denne forbindelse bl. a. tænkes på en stue i hovedfløjens sydvestre hjørne og en syd herfor liggende mindre tofags stue. Begge disse har stuklofter, der tydeligt viser hen til tiden omkring 1730. Loftet i den sydlige stue er inddelt ved et midterfelt, hvis hjørner er formet som kvartcirkelslag. Disse er forbundet med segmentbuer. Imellem midterfeltet og overgangshulkelen mellem loft og vægfladerne løber en profileret stukliste, der brydes af kvartcirkelslag. Disse buer er udfyldt med et fint formet regenceornament. Mod syd ses, i stedet for de førnævnte bueslag et retkantet fremspring, der antyder, at der her har stået en kamin. Hjørnestuens stukdekoration er præget af en kraftigt profileret, bladværksprydet stukliste. Den følger stort set væggene med undtagelse af i stuens hjørner, som den afskærer, så der fremkommer et trekantfelt. Dette er udfyldt med den samme diskrete ornamentik som i bueslagene i den anden stue. Midterstjernen her må være opsat senere vel omkring 1816. Bladværksprydede profillister går igen flere steder i stukarbejder, hvor Hödrich har arbejdet. Til hoveddistandsættelsen af Urups interiører 1734 må også medregnes et antal senbarokke døre med forkrøpede indfatninger.

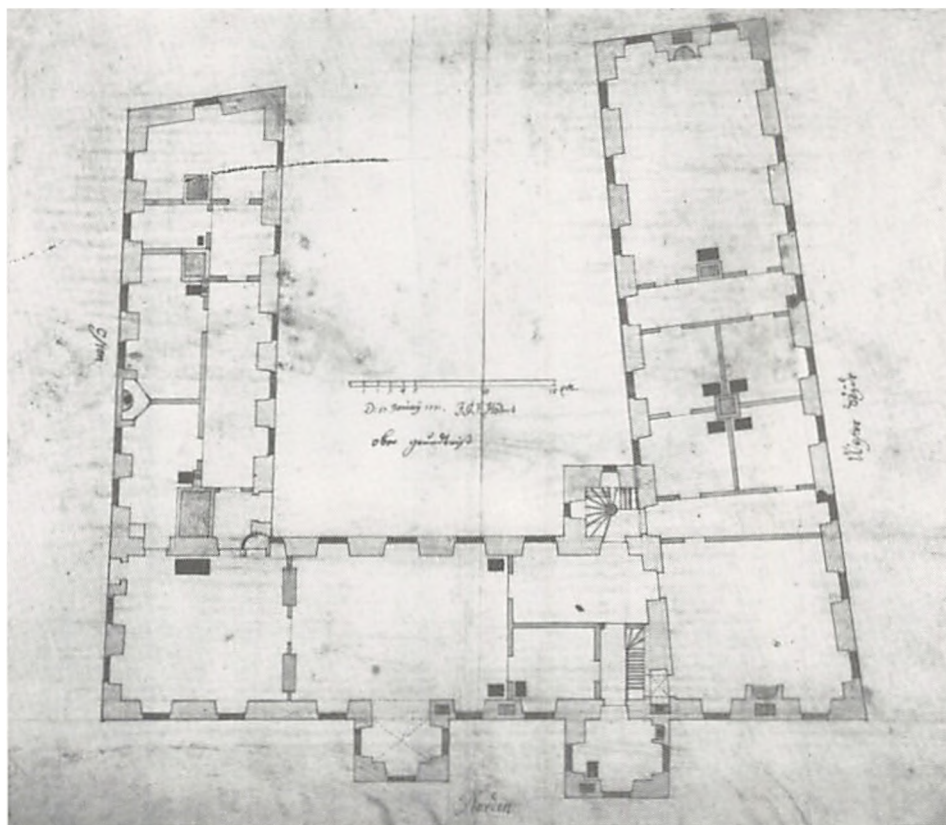
En senere ejer af Urup lod i 1816 det øverste stokværk på hovedbygningen nedbryde, og ødelagde herved næsten ganske det stolte bygningsværk. Først i

Urup. Stue med stukloft fra 1734. Fot. 1970.

de seneste år har Urup fået ejere, der med interesse og forståelse for bygnin-
gens værd er gået i gang med en hovedstandsættelse.

Udover ændringen af hovedbygningen på Urup skal omtales en ombygning
af Tirsbæk ved Vejle, der må have fundet sted i 1731. Det var Lungeslægtens
gamle borg fra 1500-tallet, der trængte til en modernisering. Hödrich udførte
netop i 1731 en tegning af det trefløjede anlægs førstesalsplan. Den skal sikkert
forstås som en opmålingsplan af de eksisterende bygninger. Herpå er indtegnet
nogle nye skillerum tillige med angivelse af et antal skorstene. Desuden viser
tegningen en del nye jernvindovne. Disse er angivet med en kraftig sort farve.
I vestfløjens gavle mod nord og syd ses endnu på tegningen store åbne kaminer.
Det var Ivar Lunges 30 m lange riddersal fra 1577. Den blev ifølge tegningen,
nu hvor boligvanerne ændredes, opdelt i flere rumgrupper, adskilte af tvær-
gående skillerum. I porttårnet er på første sal tårnstuen – som et kabinet – sat i
forbindelse med en stor sal. Loftet er – på tegningen som også i virkeligheden –
angivet som værende overdækket af en krydshvælvning. Det smukke hvælv er
udsmykket med dekorativt rankeværk i stuk. Midterfeltet er udformet som en
ottekantet ramme. Denne er udfyldt med et solornament med vekselvis rette
og slyngede stråler. Solornamentet ses i varieret form forskellige steder i Jyl-
land.⁷⁴ Det oprindelige forbillede er måske at finde i det i 1677 indrettede
Georgskapel i domkirken i Meissen.⁷⁵ Der findes ikke fra Hödrichs hånd yder-
ligere dokumentation for hans aktivitet på Tirsbæk. Men da herregårdens ejer
Niels Linde (1678–1746), tretten år senere har brug for Hödrichs hjælp ved
istandsættelsen af en kirke i Salling, minder han i et brev Hödrich om deres
bekendtskab fra Tirsbæk. I øvrigt findes der ikke i Hödrichs arkiv mange pa-

Tirsbæk, Hatting herred Vejle amt. J. G. Hödrichs plan af første sal med indtegnede ændringer.

pirer fra den første del af 1730'erne.⁷⁰ Den 7. januar 1732 undertegner ritmester Jens Moldrup til Vestervig Kloster sammen med J. G. Hödrich en kontrakt om opførelsen af en ny hovedbygning på herregården.⁷⁷ I kontrakten nævnes, at tegningen til nybygningen er udført af en vis Stallknecht. Her må tænkes på den senere hospitalforstander i Vejle, Key Stallknecht. Broderen Claus var på dette tidspunkt blevet udnævnt til kammerråd, en titel der utvivlsomt ville have været nævnt i den omtalte kontrakt. Det nye hus må have været meget stort, thi Hödrich skulle i arbejds løn have udbetalt 360 rdr. for murerarbejdet alene. I kontrakten er nævnt, at det nye hus skulle opføres på eksisterende mure fra en nedbrændt bygning. Vestervigs store hovedbygning er gengivet i en gouache udført af Rasmus Henrich Kruse, umiddelbart før den i 1839–40 blev nedrevet.⁷⁸ Det var fastlagt i kontrakten, at Hödrich hele tiden under byggearbejdet skulle holde mindst fem murersvende i gang. Moldrup skaffede

selv de fornødne byggematerialer og leverede desuden kost og logi til Hödrich og hans folk. I oktober samme år fik Hödrich udbetalt 320 rdr. og den 5. december faldt den sidste rate 40 rdr. Helt op til 1742 havde Hödrich folk i arbejde på Vestervig Kloster.

Samme år den 5. april traf Hödrich en skriftlig aftale med kancelliråd Peder Thøgersen Lassen.⁷⁹ Aftalen omfattede opførelsen af et nyt grundmuret hus på herregården Rødslet ved Nørre Sundby. Den fornemme gård blev ulykkeligtvis udslettet i 1940, fordi arealet skulle anvendes til flyveplads. Herregårdsanlægget bestod af to meget gamle sidelænger opført i bindingsværk. Herimellem lå en grundmuret hovedfløj, denne var i hovedaksen forsynet med en bred trefags gavlkvist med en svejftet gavlfronton. Det må være denne bygning som Hödrich forestod opbygningen af.

Selv om gården under krigen blev nedrevet under pres, lykkedes det dog personalet fra Aalborg museum i alt væsentligt at redde bygningernes værdifulde indre udstyr. Her tænkes på døre, samt loft- og vægdekorationer. Det vil sige, at ovnnicher, kaminindramminger m.m. i stuk er opmagasineret på Aalborg museum. Kaminfremspring og ovnnicher er indrammet med lisener, hvis kapitæler på ægte sachsisk vis er opløst i et akantusornament. Topstykket er udformet som et kraftigt profileret bueslag, hvis inderste ramme danner en hel cirkelbue. Herved dannes en medaillon som er prydet med en kartouche og vil-tre blomsterranker. En kaminfront, som på Rødslet, ses endnu i spisesalen på August II's lystslot, Moritzburg, ved Dresden.^{#1} Den store spisesal her på Rødslet var desuden udsmykket med fornemt skåret panelværk og døre. Desuden

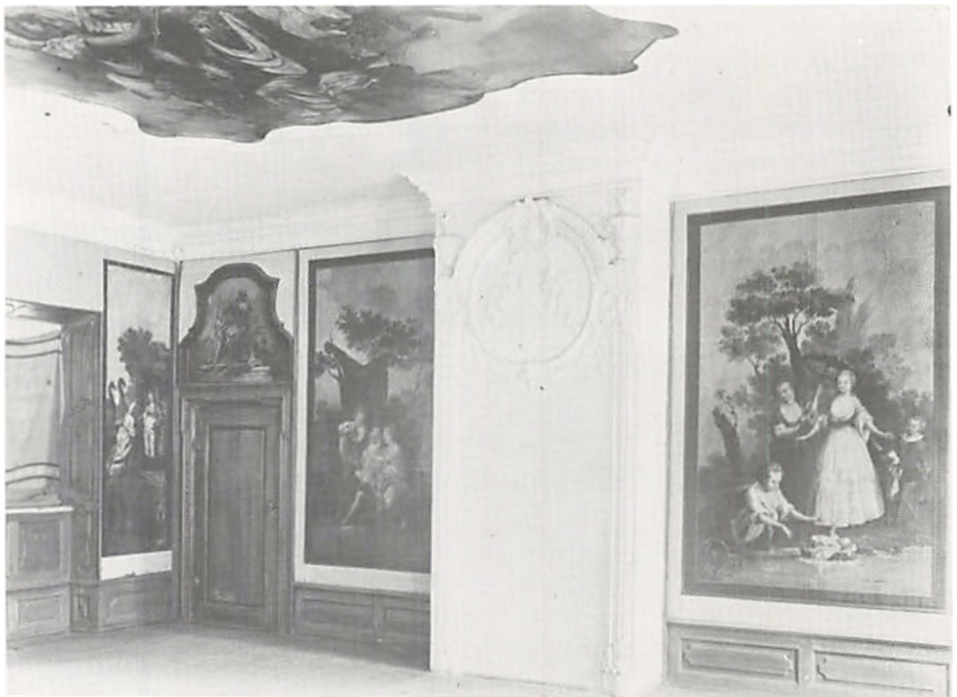

Tirsbæk. Stukdekoreret lofthvælv i tårnkabinet på 1' sal. Nationalmuseet fot.

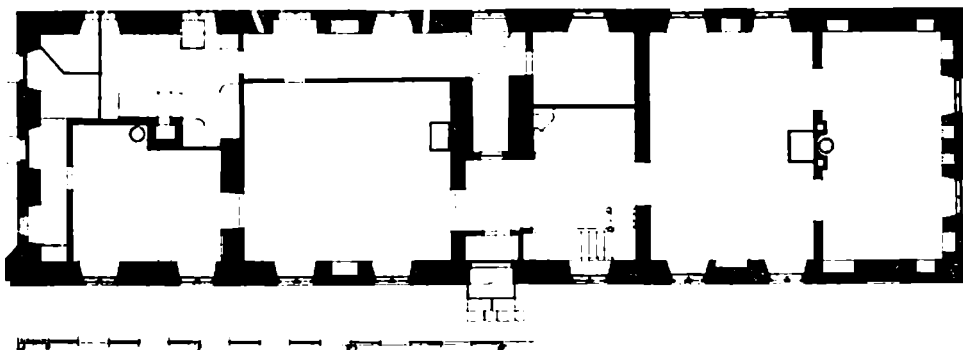
var her vægmalerier med bibelske scener. Alt sammen udstyr der venter på at blive opstillet i de rette omgivelser. Hvorfor ikke på de nordjyske museers herregård Hessel?

Kancelliråd Lasson skulle for selve murerarbejdet i arbejds løn udbetale Hödrich 74 rdr. Lasson skulle selv skaffe og betale kalkslagere og arbejdsmænd, og i øvrigt holde Hödrich og hans folk med kost og logi. Dette yderst karrige arkivmateriale tillader selvfølgelig ikke nogen nøjere drøftelse af problematikken om ophavsmanden til det smukke indre udstyr på Rødslet, kun mulighederne kan antydes.

I 1734 ønskede justitsråd Niels Juel Reedtz til Palsgaard at foretage visse ændringer ved hovedbygningen på slægtens hovedgård i Bjerre herred. I Hödrichs kontrakt, der er dateret den 16. januar, er angivet, hvilke arbejder der skulle udføres.⁶² Udover opmuring af nye skorstene, blev der i vestenden af husets vældige middelalderlige kælder indrettet et køkken. Desuden blev alle skillerrummene i husets øvre etager nedtaget og genopmuret. Tidens spirende interesse for øget kontakt mellem beboelsesrum og park blev tilgodeset ved

Rødslet, Kærherred Ålborg amt. Den forsvundne herregårds sal med malede prospekter og stukdekorationer. Fot. fra 1920 i Nationalmuseet.

Øverst: Palstrup Etageplan opmålt af kgl. bygningsinspektør Hack Kampmann før ombygningen i 1919. Venligst overladt mig af fru Birthe Schaumburg Palstrup.

Nederst: Palstrup. Hovedbygningen set fra sydøst. Gavlen viser Janus Friedenreich og Anne Margrethe Lindes initialer. Fot. 1964.

indsætning af en havedør i husets hovedakse mod syd. Palsgaards hovedbygning blev imidlertid i 1803–05 atter så grundigt ændret, at det næppe i dag er muligt at træffe på spor af Hödrichs arbejder.⁸³

En af murermester J. G. Hödrichs mest betydningsfulde og vel mest indfly-

delsesrige bygherrer var Janus Friedenreich til Palstrup. Han var meget interesseret i vedligeholdelsen af bygningerne på sine herregårde og de 7 kirker der hørte til hans besiddelser. Fra faderen, apoteker Daniel Friedenreich, i Viborg, havde han arvet betydelige ejendomme i Viborg. Vigtigst heriblandt var hjørnegården ved Nytorv og Store Sct. Hansgade. Her lod Friedenreich 1749 opføre en lang grundmuret længe op langs Sct. Hansgade.⁸⁴ Hovedsædet i hans anselige godskompleks var herregården Palstrup lidt sydøst for Viborg. I perioden 1736–40 lod Friedenreich en nybygning opføre yderst mod øst på centralvoldstedet. Denne bygnings hovedmål svarer næsten til borgmester Hans Knudsen Rafns forhus på Sct. Mogensgade nr. 1 i Viborg. Etageplanerne er dog forskellige. Centralt her på Palstruphuset var placeret en vældig skorsten med bageovn. I stueetagen var der ud for ovnen en forstue med trappeopgang til 1. sal. I begge husets endepartier er placeret mindre skorstenene. De bryder igennem taget, hvor valmene mødes med tagrygningen. Byggeformen med en stor centralskorsten placeret i en bygnings midte synes at have meget gamle rødder i en fra Tyskland kommende tradition.⁸⁵

Medens sydfacadens skema udelukkende er udledt af en velovervejede vinduestakt og de meget smukt proportionerede vinduer, er nordsiden og herregårdsanlæggets hovedakse udtrykt ved hjælp af en ualmindelig velformet gavlkvist. Til trods for at denne kvist kun spænder over et vinduesfag er den gjort så bred, at dens flunker er bindige med de to hossiddende vinduers muråbninger. På denne måde behersker gavlkvisten myndigt husets ret lange facade. Hödriich formede kvisten på samme måde i »Den lille Gaard paa Torvet« i Viborg. Senere hen i århundredet opmuredes tilsvarende kviste i sydfløjen på Børglum Kloster og desuden i østfløjen på Vitskøl Kloster. Over hovedindgangen til hovedbygningen på Palstrup er indmuret en kalkstensplads med Friedenreichs og hans hustru Anne Margrethe Lindes våben. Heri er indhugget årstallet 1736. I sydgavlen ses ægteparrets initialer JFR og AML og årstallet 1740. De er udført på en særegen måde. Tal og bogstaver er tilbagetrykket som fordybninger i murfladen.⁸⁶

Ejendommeligt for hovedbygningen er husets stramme og enkle arkitektur. Her er intet af 1700-tallets sædvanlige register af facadeudsmykning, som det ellers kendes fra talrige jyske huse. Her tænkes på svejffede gavle, vinduesindramninger eller kvaderhjørner. Kort sagt, arkitekturen er kun udtrykt ved husets stærke blok, valmtagets bløde svaj og facadernes stramme vinduestakt. End ikke Hödriichs, om man så må sige eget tilskud, den fra Sachsen indførte bæltegesims, findes her på Palstrup. Da Janus Friedenreichs enke, Anne Margrethe Linde, en lille snes år senere i 1758 lader palæet på Nytorv i Viborg opføre, boltrer arkitekten sig helt anderledes. Her bliver intet sparet i retning af facadeudsmykning på den ret korte facade.

Friedenreich var som sagt ejer af store ejendomme i Viborg. Han har øjensynligt mærket sig de store bygninger, der efter branden stod under stillads i byen.

Borgmester Rafns gård havde, som tidligere nævnt, i hovedaksen en portgennemkørsel. På Palstrups sydfløj var der det tilsvarende sted placeret en stor ovn med skorsten. Begge enheder må betragtes som døde faktorer i en bygningsplandisposition. Man kan måske tænke sig sagens forløb sådan, at Friedenreich har bedt Hödrich om at bygge et hus af nogenlunde de samme dimensioner som Sct. Mogensgade nr. 1. Derefter kan han have fremsat sine særlige ønsker. Af Oluf Parsbergs bygninger på Palstrup fra 1639 stod endnu i 1767, da Pontoppidans Atlas blev trykt, en stor hovedbygning i to etager forsynet med tårn og spir. Så man kan vel ikke en gang betragte Janus Friedenreichs nybygning som et hovedhus, men nærmere som en økonomibygning i anlægget. Friedenreich havde i øvrigt ladet foretage bygningsarbejder på Palstrup helt tilbage til i begyndelsen af 1720'erne. Først senere, da de fra 1600-tallet stammende bygninger forsvandt, indtog dette hus sin plads som hovedlænge.

Hödrich havde i lange tider forbindelse med Janus Friedenreich. Mest tidsbestemt kan det påvises netop i 1736, hvor et lille regnskabshefte fortæller, at Hödrich sammen med to murersvende, to håndlangere og en kalkslager arbejdede i ca. 78 dage på Palstrup.⁸⁷ I øvrigt kan der påvises stadig forbindelse mellem Friedenreich og Hödrich helt ned til 1744.

Apoteket i Horsens:

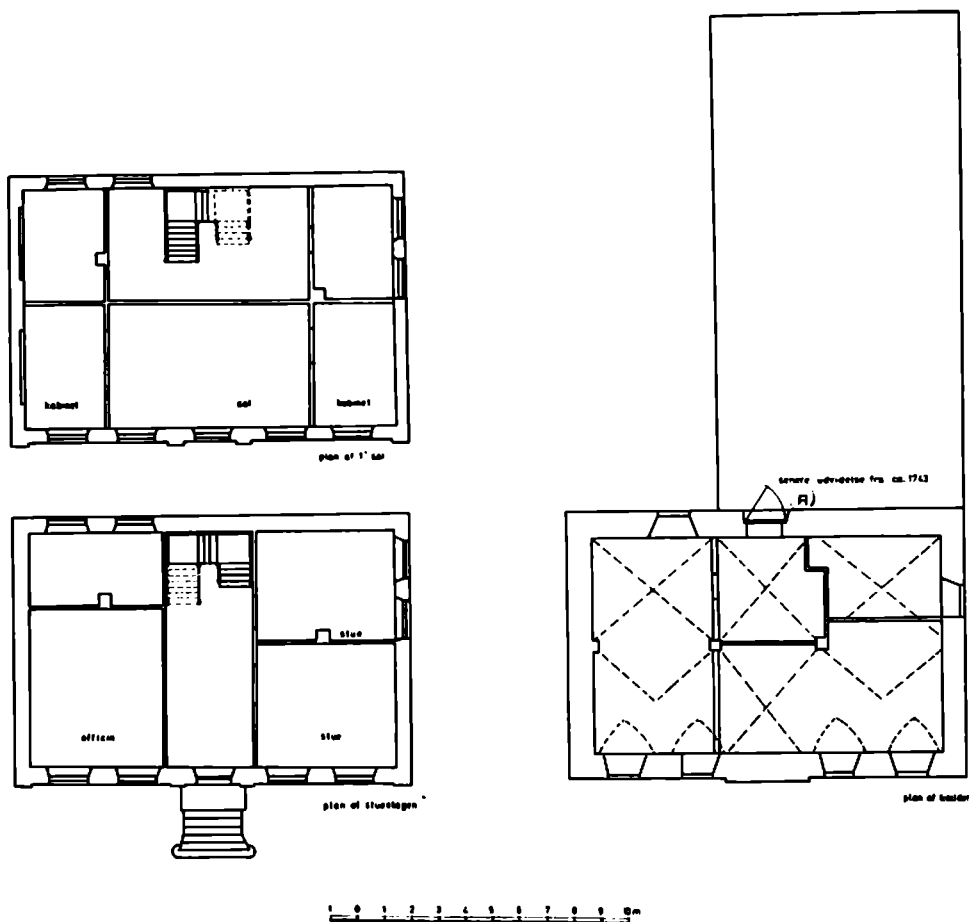
Den før omtalte ombygning af hovedbygningen på Urup fik betydning for opførelsen af et vigtigt grundmuret hus på Søndergade i Horsens. Jacob Schmidt havde siden 1707 drevet byens privilegerede apotek i ejendommen Torvet nr. 4. Han fandt efter nogle år denne plads for ubekvem. I 1729 købte han af enken Anna Hansdatter Bærentsen en gård, Søndergade nr. 12.⁸⁸ Hun lod 400 rdr. stå som en panteobligation i gården og fik udbetalt 100 rdr. I 1735 solgte Schmidt den gamle apoteksgård til Hans Rudolf von Grabows moder, Lucie Hedvig v. Lewetzou. Samtidigt hermed begyndte Schmidt at samle byggematerialer sammen til sit forestående byggeri. Materialerne blev henlagt på Søndergades brede fortov, hvilket gav anledning til beklagelser fra Schmidts naboer. Den gamle gårds bygninger blev nedrevet. Disse har åbenbart ligget noget tilbagerykket på grunden. Schmidt ville nu bygge i linie med sine naboer. Ejeren af Søndergade nr. 14, Rasmus Wulf, protesterede herimod. Sagen blev

Helms apotek i Horsens. Til venstre Jacob Schmidts bygning fra 1736. Den blev indtil 1913 virkningsfuldt støttet af nabogården købmand Claus Cordtsens prægtige bindingsværkshus fra 1718. Efter fot. i Horsens Museum.

Indgangsparti til apoteket
i Horsens fot. 1970

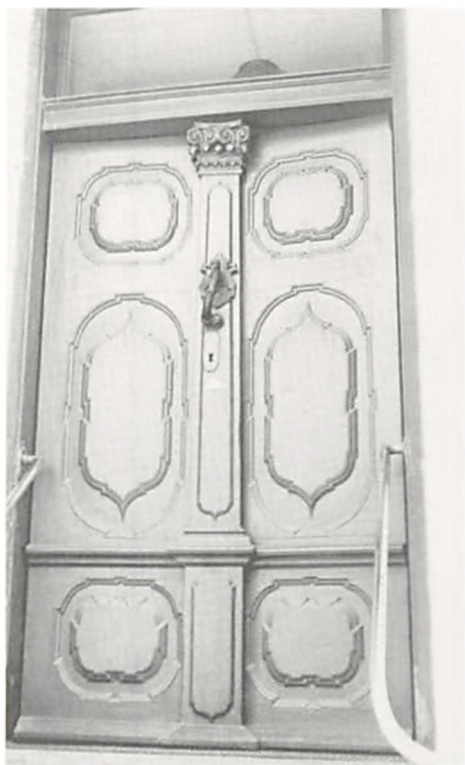

Den af apoteker Jacob Schmidt i 1736 opførte apoteksbygning i Horsens. Rekonstruktion af etageplaner. Efter opmåling af arkitekt Chr. L. Thuren i 1890.

(A) Murfals med gammel revledør fra oprindelige kælderopgang til gårdsplassen.

dog ordnet således, at Schmidt måtte rykke sin nybygning frem i linie med rådmand Claus Cordtzens gård, denne meget smukke bindingsværksgård, som til stor skade for gadebilledet blev nedrevet i 1913.⁸⁰ Schmidts nye hus blev opført i grundmur. Denne byggemetode var yderst sjælden i 1700-tallets Horsens. Byggeriet gav anledning til klager fra byens bygningshåndværkere, der her blev vidner til, at en fremmed muremester kom til at bygget et hus i Horsens, hvor de som borgere i byen troede sig eneberegtigede. Et ofte citeret brev fra byens råd udtrykker den dybeste tvivl om de lokale mestres kvalifikationer:

»Dog skulle vi tvivle at saadanne en Brandmuursbygning, som Apoteker Schmidt har bekostet, enten ved dennem kunne opføres, eller om de dertil be-

Apotekets gamle hovedindgangsdør anbragt i sidehusets vestside. Fot. 1970.

Apotekets gamle trappe i sin nuværende form, men med bevarede gamle enkeltheder. Fot. 1971.

troes, om nogen af Byens Indvaanere i sin tid blev sinnet Byen til Gavn og Ziir slige Huuse at lade opføre«.

I samme skrivelse anføres om de lokale murermestre:

»at de fleste haver lært hos deres Forældre her eller paa Landet, hvor slige ting Lærebrev om Dygtighed i Professionen icke haver været brugelige«. ⁹⁰

Vi har intet virkeligt bevis for, at Jacob Schmidt brugte netop Johann Gottfried Hödrich som bygmester i 1736. Men nogle få år senere, den 18. marts 1743, gør Hödrich følgende notat i sin dagbog:

»Schichte ich Apoteker Schmidt in Horsens 3 Zeichnungen und begehret vor sein Arbeit 230 rdr.«.

Vi kan altså påvise en forbindelse her. Trekanten kaptajn Grabow til Urup, apoteker Schmidt i Horsens og J. G. Hödrich er ikke svær at få til at hænge sammen. Et andet forhold er apoteker Schmidts kulturbaggrund. Hans fødeby Gardelegen i nærheden af Magdeburg ligger bygningskulturelt ikke langt fra

Hödrichs hjemland Sachsen.⁹¹ Schmidt har vel under et ophold i snapstingsbyen Viborg set prøver på, hvad Hödrich kunne præstere. Næppe noget dansk hus taler så tydeligt om Sachsen som apoteker Schmidts bygning på Søndergade i Horsens. Karakteristisk for forhuset er den hvælvede kælder. I denne spores tydeligt tredelingen som angiver husets oprindelige plandisposition. Som tidligere antydtes findes der i Sachsen mange købstadshuse med hvælvet kælder eller underetage. Denne byggeskik holdt sig langt ned i 1700-tallet. Også huse med femtaktsfacader, som Jacob Schmidts hus, er meget almindelige i de sachsiske byer.⁹² Apotekets facade er udsmykket med renæssance-gavltekoner over vinduerne. Disse svarer i udformning og mål nøjagtigt til dem, der findes på Urup. De må være blevet tilovers under Hödrichs ombygning af hovedbygningen der i 1734. Vi må tro, at det er på Hödrichs foranledning, at de er blevet indbygget her i facaden imod Søndergade.⁹³ Thi netop sådanne vinduesudsmykninger er meget typiske for den sachsiske barok. Motivet lod sig få år senere overføre til Genbohuset, etatsråd G. de Lichtenbergs palæ.⁹⁴ Også de flade sandstensindfatninger omkring vindueskarmene er stilrigtige. Kun vinduernes placering udvendigt i murlinien er dansk. I et ægte sachsisk hus ville vinduerne være anbragt indvendigt glat med bagmuren. Ligeledes vil vinduernes rammer være indadgående. På denne måde bibringes husene i Sachsen et mere markant relief.

Apoteket blev i 1890 ombygget under ledelse af arkitekt Chr. L. Thuren.⁹⁵ Han ændrede gavlkvistens sekundært opsatte gavltrekanter til en segmentbue. Dette skete for at bringe husets udseende tilbage i nærheden af den formodede oprindelige skikkelse (i henhold til et gadeprospekt fra 1749).⁹⁶ Thuren har dog ikke ganske fulgt Løjtnant Grønvolds forlæg, hvor kvistgavlen på barok vis er ganske lidt svejftet. Første sals vinduerne har nu som oprindeligt krydssproser, medens stueetagens vinduer har store ruder og desuden er ført helt ned til husets sokkel. Facaden har, ligesom de to huse i Sct. Mogensgade i Viborg, hjørnelisener og en bæltegesims der markerer etageadskillelsen mellem stue og første sal. En tilsvarende gesims har tidligere formidlet overgangen imellem sokkel og facadens øvre del. Apotekets pompøse hovedindgangsparti indledes med en bredt udsvajet stentrappe. Dørpartiet er indrammet af en forkrøppet sandstensindfatning og afdækkes af et bueslag. Dette er udfyldt med viltert akanthusværk. Pedimentet hviler på to kerubhoveder. Her imellem ses indskriften:

»Privilegirte Apotecke«.

Under overlysvinduet ses bygherren Jacob Schmidt og hans hustru Anna Margrethe Helms navnetræk. Det er ganske tankevækkende at vide, at apoteket stadig er i slægten Helms besiddelse. Bygningens prægtige hoveddør er desværre udskiftet med en dør, der på ingen måde svarer til husets livfulde facade. Heldigvis er den gamle dør ikke borte. Den blev, ved ombygningen af apoteket,

flyttet til en privat ny indgang i sidefacaden mod smøgen til apotekets gårdsplads. Det er en dobbeltdør med tre prægtige skårne fyldinger. Anslagslisten er formet som en svær pilaster med et komposit kapitæl. Dørens låsemekanisme er anbragt i pilasteren.

Jacob Schmidts oprindelige apoteksbygning bestod kun af dette forholdsvis beskedne femfags hus. Som tidligere antydte Hödrich i marts 1743 et projekt til en nybygning for apoteker Schmidt.⁹⁷ Kun et par gange nævner Hödrich flygtigt arbejdet i Horsens. Sidehuset mod vest fortæller lidt mere. Bygningen er, i modsætning til forhusets pudsede og malede facade, opført i gule flensborgsten og står i blank mur. Vinduerne har svaret til de i hovedfacaden indsatte. Sydgavlen er en del ændret, men dens opstalt er endnu kendelig. Imellem to lave vinduer, afdækket med sandstensdæklplader, ses et par ovale oeil de Beuf vinduer. Ovenover er vinduestakten forstyrret. Inde i apoteksbygningen ses af oprindelige enkeltheder kun den stærkt ændrede hovedtrappe til 1. sal. Det har været en treløbstrappe med hjørnereposer. Ved apotekets ombygning i 1890 blev det nederste løb svinget 90 grader. Men de fleste trin, de smukt udsvejfede balustre, hjørnestolperne og håndlisten er bevaret.

På grundlag af arkitekt Thurens tegninger fra 1889–90 (samt egne iagttagelser under adskillige besøg i apoteket), er her udarbejdet en rekonstruktion af etageplaner i Jacob Schmidts bygning fra 1736. Kælderens hvælv står intakte. De to hvælvingsfag i nord, på begge sider af midterfaget, er kombinerede kryds- og tøndehvælvinger. De to halve tøndehvælv mod gaden er af hensyn til kældervinduerne forsynet med stikkapper. Resten af kælderen er dækket af krydshvælvinger. I midterfaget mod syd ses endnu den gamle kælderudgang til apotekets oprindelige gårdsplads. Den svære revledør sidder i sin rundbuede, murede fals. Ved den østlige hvælvingsøjle ses et skillerum, der angiver planens tredeling. Det herved fastlagte midterrum bliver herved netop så bredt, som apotekets gamle hovedtrappe, som den var førend Thurens ombygning. Vi må formode, at den netop har siddet her i husets hovedakse, hvor den selvfølgelig måtte forekomme som en hindring for cirkulationen i det i 1743 uvidede bygningsanlæg. Trappen var den gang ikke engang ti år gammel. Med tidens respekt for brugelige ældre byggematerialer måtte det forekomme naturligt at flytte den.

Forhusets salsetage har haft en overordentlig smuk plan. Mod gaden en stor sal der omfattede de tre midterste vinduesakser. Den var i øst og vest flankeret af to kabinetpar. Også stueplanen var af betydelig regularitet. I hovedaksen bag det fornemme indgangsparti udfoldede en bred dieleagtig gang sig med trappen på sin oprindelige plads mod syd. Apotekets udsalgslokale lå måske til venstre for gangen, medens et par stuer var placeret til højre. I en registrering af boet efter apoteker Gottfried Schmidts afdøde kone Marie Althalt den

29/10 1759 omtales, at gården, hvor apoteket fandtes, lå på den søndre side af Søndergade øst for madame Cordtsens gård. Ejendommeligt nok nævnes i den følgende registrering af husets rum intet om apotekets officin.

Med hensyn til spørgsmålet om, hvem der kom til at opføre sidefløjen til apoteket i 1743, kan vi kun gisne. I virkeligheden kender vi kun et hus fra Hödrichs hånd, hvor blank mur har været bragt i anvendelse, nemlig hovedbygningen på Palstrup. Vi ved også, at Hödrichs tidligere kompagnon murermester N. H. Rieman fra Skive i 1740'rne ofte optrådte i Horsens. F.eks. var det netop i denne periode, at han forestod den omfattende ombygning af etatsråd G. de Lichtenbergs gård på den anden side af Søndergade. Et hus der nok har fået de gode horsensborgere til at spærre øjnene op.⁹⁸ Og dog kan vi ikke være for sikre. De flade sandstenafdækninger over stuevinduerne i sydgavlen på sidefløjen til apoteket er jo netop et typisk sachsisk indslag.

Istandsættelser af landsbykirker:

Udover at J. G. Hödrich i Viborg deltog i vedligeholdelsen af byens tre kirker, var han også med ved istandsættelsen af domkirken i Ribe, hvor han blev optaget som medentreprenør af N. H. Rieman. Vi har desuden vidnesbyrd af forskellig art om arbejder på 13 landsbykirker. Disse lå spredt over hele Nørrejylland nord for Viborg. I de fleste tilfælde var der dog kun tale om forholdsvis beskedne arbejder. Det kunne være omsætning af murværk, og nedtagning af kvaderstensmure med en deraf følgende opmuring af kvadrene. Der gives også eksempler på ommuring af hvælvinger, et arbejde hvortil Hödrich, som murer fra et land hvor hvælvingsteknikken endnu hvilede på en levende tradition, havde ganske særlige forudsætninger. I forbindelse med ændringer af tagværker gives der også eksempler på opmuring af nye hovedgesimser. Et par kirketårne blev forsynede med ny stærkt opskalkede pyramidespir. Et ganske enkelt gesimsprofil opbygget af et kvartcirkelskifte omgivet af to retkantede skifter, hvad man i håndværkersproget kalder for et plat- og stafprofil, kan påvises på næsten samtlige de kirkebygninger, hvor Hödrich kan følges i denne periode i begyndelsen af 1740'rne.

Et enkelt kirkeinterior lader sig erkende. I 1740'rne lod kaptajn Niels Poulsen til Lynderupgaard foretage forskellige arbejder ved den gamle herregård i

Lynderup kirke, Rinds herred Viborg amt. Tårnkapellet. Fot. 1971.

bindingsværk, Lynderupgaard i Vesthimmerland. I tårnet til sognekirken i Lynderup blev der indrettet et kapel for familien Poulsen.

Der blev opmuret en karakteristisk flad krydshvælving. Den hviler på fire hjørnepilastre og er forbundet med kirkens skib med en fladbuget falset portåbning. Et i træ udskåret topstykke med initialer og årstal fortæller at Niels Poulsen lod kapellet indrette i 1743.¹⁰⁰ I begyndelsen af 1745 blev der truffet aftale om at Hödrich skulle udføre gipsarbejde i kapellet i marts måned. Samtidigt hermed skulle der udføres en kamin på Lynderupgaard,¹⁰¹ men vi ved ikke, om noget af dette kom til udførelse. Hödrichs egne personlige forhold synes at have forhindret enhver form for aktivitet. Figurplastikken og epitafieopbygningen på tårnets vestvæg må sikkert være påbegyndt i Niels Poulsens tid. Den dårligt indpassede gravskriftstavle over familien Juulson og Poulsen, er derimod først opsat af Hans Henrich de Lichtenberg i 1760. Mon ikke Niels Poulsens billedhugger har været Johan Friedrich Ehbisch?¹⁰² Epitafieopbygningen minder for så vidt om den, der findes i Friedenreichs kapel i Højbjerg kirke. Figureerne er her i Lynderup kirke dog af langt bedre kvalitet. Man ser, at en billedhugger har været i arbejde.

Den 20. oktober 1743 oprettede Thøger Benzon til Buderupholm sammen med Hödrich en kontrakt.¹⁰³ Arbejdet omfattede en hovedstandsættelse af

Gravlev kirke. Hornum Herred Ålborg amt. Fot. 1967.

landsbykirkerne i Buderup og Gravlev lidt syd for Aalborg. Foruden de to kirkers kvaderstensmurværk, hvor adskillige granitkvadre blev ommuret, blev der foretaget arbejder ved de to kirkers tårne. Medens kirken i Buderup har beholdt sin middelalderlige tårnprofil, gik man mere radikalt til værks i Gravlev. Tårnmuren måtte ommures og øverst blev muret en ny hovedgesims. Hertil blev der anvendt ca. 5000 mursten. På spærene til det høje spir blev der pånaglet udsvejsede planker, således at spirets konturlinier fik et blødt svunget forløb. Noget lignende blev nogle år senere foretaget med kirkespiret i Skørping. I øvrigt kendes sådanne svejsede tagformer fra et havehus ved herregården Gjessinggaard og et nu forsvundet lysthus ved havnen i Randers. Arbejdet med de to kirker blev foretaget på sædvanlig måde. Thøger Benzon skulle levere de fornødne materialer. Hödrich fik som honorar udbetalt 100 rdr. Året efter blev der truffet en særlig aftale mellem Benzon og Hödrich. Han skulle være ansvarlig for de to kirkers vedligeholdelse indtil 1746. Herfor skulle han have udbetalt 7 rdr. om året og stille mandskab til rådighed, hvis der skulle blive noget i vejen med de to kirkebygninger.

Den store senmiddelalderlige Helligtrekongers kirke i Tirstrup på Djursland hørte i 17-tallet under baroniet Høgholm. Dettets besidder, grev Frederik Chr. Danneeskjold Samsøe, lod i 1740'erne kirken underkaste en hoveddistandsæt-

telse.¹⁰⁴ Den synsforretning der ligger til grund for de udførte byggearbejder, blev foretaget af to murermestre fra Friisenborg, nemlig Johan Michel Fischer og Peder Jacobsen Adler. En kopi af synsforretningen henligger i Hödrichs arkiv. Herpå er med en nål påheftet en beregning over nogle blyplader. Denne seddel er skrevet af Hödrich. På sedlens bagside har han anført nogle lønningsopgørelser. Hödrich brugte alle mulige papirer til sine optegnelser. Man ser endog papirer med udskrifter fra tingbøger.

Selve arbejdet på Tirstrup kirke blev udført i 1745–46 af murermester Chr. Jacobsen og snedkermester Michel Grønfeld, begge fra Ebeltoft. Grønfeldt ejede den gård på Adelgade som i dag er kendt som »Farvergården«.¹⁰⁵ Blytækker Niels Jacobsen Østerborre udførte det store blyarbejde ved kirken, hvis langhus og tårn var tækket med bly. Et materiale som en senere tid her som andet steds (f.eks. Ålsø) har fundet for godt at omsætte i penge, således at nu kun korpolygonen og det beskedne spir kan fremvise dette ædle tagmateriale. Man må tro at Fischer, som var en god ven af Hödrich, har rådført sig med ham, der jo havde megen erfaring i sådanne arbejder.

Det havde egentlig været Danneskjolds mening, at håndværksmestrene ved istandsættelsen af Tirstrup kirke selv skulle skaffe de fornødne materialer og i øvrigt skulle stille kaution for at få arbejdet. Disse betingelser måtte dog forlades, da ingen ville påtage sig arbejdet. Godsforvalteren Eggert Tryde på Høgholm måtte selv skaffe de fornødne materialer. Af regnskaberne fremgår det, at man allerede her i 1700-tallets første halvdel var begyndt at brænde grubekalk her i Sønder Dyrs herred. Den blev leveret fra Rugaard gods, der på dette tidspunkt var ejet af den dygtige stiftamtmand Jacob Benzon.

Herredsfoged og justitsråd Chresten Sørensen Testrup »Rinds Herreds Krønikes« bekendte forfatter, lod i 1743 Hödrich foretage et syn på kirken i Gedsted nord for Viborg.¹⁰⁶ Hödrich forlangte 73 rdr. for udførelsen af arbejdet. Desuden skulle Testrup levere de fornødne materialer samt stille hestevogne til rådighed for Hödrich og hans folk. Sognet skulle betale for håndlangere og en kalkslager. Istandsættelsen var udelukkende af udvendig karakter. Mest tydeligt ser man sporene af arbejderne på det svære tårn, hvor den søndre og vestre kampestenmur er blevet udbedret med mursten. Desuden blev hele murfladen udjævnet med svær kalkmørtel. En kraftig tårngesims bærer det opskalkede tårns spir.

Foruden disse kirkeistandsættelser skal nævnes kirkerne i Roslev og Selde i Salling, der blev istandsat i 1737. De tilhørte Herlov Stjernholm til Keldgaard.¹⁰⁷ Desuden Skals kirke der tilhørte Anna Kirstine Kjærulf, og hvis værge, Christopher Rosenørn til Hersomgaard, undertegnede kontrakten den 9. maj 1742.

Samme år den 28. maj underskrev Didrik Iversen til Sødal en kontrakt om en istandsættelse af den prægtige kvaderstenskirke i Ørum, Sønder Lyng herred

øst for Viborg.¹⁰⁸ Foruden opretning af udskredne granitkvadre, omfattede arbejdet også en regulering af murværket på kirkens tårn og våbenhus. Vi kan her påvise Hödrichs omhyggelige murerarbejde i de smukke gesimsprofiler.

Også de sydlige glamhuller i tårnet bærer præg heraf. En pudsig enkelthed ved udformningen af våbenhusets hovedgesims genfindes også i en fin lille udbygning på det nærliggende Tjeles østfløj. Gesimshovedernes udkræning er begge steder udført, modsat almindelig byggeskik, som en aftrapning.

Kirken i Nørre Vinge var ejet af Chr. Ditlev Lüttichau til Tjele. Dens tårn blev netop i 1743 istandsat af Hödrich.¹⁰⁹ Tårnet er nedrevet, men tanken om at Hödrichs folk ligeledes har været beskæftiget på Tjele forekommer sandsynlig.

Samme år istandsatte Hödrich for justitsråd Henrik Marsvin til Trudsholm to kirker i Thy. Det var kirken i Lild og den pragtfulde store kvaderstenskirke i Tømmerby.

Thøger Benzon til Buderupholm ejede også kirken i Udby ved Randers fjord. Her blev kirkens svære kampestenstårn udbedret og forsynet med en ny hovedgesims. Herover blev der opstillet et smukt pyramidespir. Desuden blev korgavlens forsynet med en helvalm.

Hödrich omtaler også i sine optegnelser arbejder på kirkerne i Ejsing og Fabjerg i Ringkøbing amt. I Ejsing blev der arbejdet både på tårnet og i selve kirkebygningen. Dette foregik i 1744. Med hensyn til kirken i Fabjerg har vi kun et enkelt dagbogsnotat fra den 29. maj 1742:

»Fingen an zu arbeyten bey der Gewölbe in Fabjerg«.

Imellem den vrimmel af løse sedler som findes i Hödrichs optegnelser, er der en, som belyser Hödrichs egne tanker om, hvad man kunne være bekendt som håndværker:

»Skal de huggen Steen paa den syndre Siide af kircken blifve staaende som de nu staa og kuns med Kalck udspickes saa vil ieg det dermed aldeelis inte hae med at bestille«.

Blandt Janus Friedenreichs 7 kirker er der en, som påkalder sig særlig opmærksomhed. Det er slægtens begravelseskirke i Højbjerg, Palstrups sognekirke. Ombygningen af kirken synes at have omfattet flere byggeperioder. Allerede i 1723 blev koret forlænget mod øst. Derimod er tårnet først blevet ombygget i 1747. Den oprindelige korvæg blev gennembrudt af en bueråbning på hver side af alteret. Korforlængelsen blev taget i brug som begravelseskapel for familien Friedenreich. De to bueråbninger blev lukket med gitterlåger af forgyldt messing. De er først sat op efter Janus Friedenreichs død i 1757. Korforlængelsen er opført delvis af granitkvadre udfyldt med røde mursten. Østmuren er udsmykket med en hvidkalket firpasblending omkranset af et rulle-skifteband. Heri er indsat våbentavler af samme type som på Palstrup. De er

Højbjerg kirke
Lysgård herred Viborg amt.
Janus Friedenreich's
begravelseskapel set fra øst.
Fot. 1970.

Højbjerg kirke, gravkapellet.
Til venstre centralsøjlen der
bærer de fire krydshvælv.
Fot. 1972.

indfattede i en kartouche udformet i båndbarok. Kapellet har helvalm mod øst. Kapelrummet er dækket af fire krydshvælv der i midten bæres af en fire-sidet centralsøjle. Desuden hviler de på tilsvarende pilastre med stærkt forkrøppede dækplader. Gjordbuerne er prydet med blomsterrankeværk aldeles som i tårnkabinettet på Tirsbæk. I issepunktet ses englehoveder indfattet i en medaljon, også ganske som i tårnkabinettet. Et tilsvarende rundkindet englehoved ses desuden indfattet i en senere opsat loftstjernerose i en af de førnævnte gamle stuer på Urup.

I kapellets østvæg er i hvert hvælvingsfag opstillet joniske pilasterstillinger, og hvert pilasterpar bærer et entablement afdækket af segmentbuer. Pilasterstillingerne omgiver hver sin, i en stukramme indfattet skriftløs skifertavle og er vogtet af hver sit par ensdannede skulpturer. Den ene figur har en fredsdue i sin hånd. Den symboliserer måske udover kapellets fredhellighed, familiens forestilling om navnets oprindelse »Fried ins Reich«.

Korvæggens øverste del er også prydet med stuk. Øverst ses opheftede blomsterguirlander som bæres af to kroner og en stiliseret muslingskal. Under de to kroner ses over bueåbningerne medaljoner som hviler på en dækplade. Navnemedaljonerne i tårnkabinettet på Tirsbæk er anbragt på helt tilsvarende

Højbjerg kirke. Den med stukdekorationer udsmykkede altervæg med de to gitterlåger til kapellet. Fot. 1972.

måde. Der kan ikke være nogen tvivl om, at den samme stukkåndværker har arbejdet både her i kapellet i Højbjerg kirke og på Tirsbæk. I kirkesynsprotokollen for Lysgaard herred skriver provsten, Hr. Niels Hurtigkarl, i oktober 1744:

»Kirken undtagen Taarn og Vaabenhuus er lige istandsat og i forsvarlig Stand«.

Janus Friedenreich lod i 1743 foretage en omfattende ombygning af landsbykirken i Torning, ligeledes i Lysgaard herred. Et ældre tårn blev nedrevet og et nyt slankt tårn med pyramidespir blev opført, således at dets østmur kom til at hvile på kirkens vestvæg. Tårnet har en åben tårnbue mod vest.¹¹⁰ Denne stylvægtstypetype er en del udbredt i Østjylland og særligt på Mols. Også kirker med slanke tårnbygninger der, som her i Torning sprang frem fra vestgavlen af skibet, skulle blive almindelige i 1700-tallets sidste halvdel i Østjylland. Eksempler ses i Beder, Malling og Astrup. Den hvidkalkede kirke i Torning blev forsynet med en ny hovedgesims udført i røde formsten. Gesimsprofilen er ensdannet med de gesimser, der findes på Friedenreichs kirker i Højbjerg, Levring og Vindum og tillige hovedbygningen på Palstrup. Over den i tårnbuen placerede vestindgang er i en profileret murramme indsat en bygningstavle, der fortæller om Friedenreichs bygningsforetagende i 1743. Ligeledes er i tårnets flankemure indsat våbentavler af samme type som de tidligere omtalte fra Palstrup og kirken i Højbjerg.

Hödrich har ikke i sine bygningsregnskaber nogen indførelser om arbejder i Torning. En af hans kammerater fra Halden, Chr. Lindner,¹¹¹ havde efter nogle års virke som murermester i København, fundet over til Jylland, hvor han i 1743 synes at være bosat på Palstrup. I alt fald nævner Hödrich nogle gange tidligt i året 1743, at Lindner kom til Viborg fra Palstrup eller, at han rejste tilbage til Palstrup. Vi ved i øvrigt fra Hödrichs dagbog, at han den 2. maj var i Torning, og at han den 3. maj var på Palstrup. Vi må vel regne dette besøg som værende af inspicerende art, men at Lindner selv har forestået det daglige arbejde.¹¹² Der er i øvrigt megen samhørighed mellem kirken i Torning og f.eks. kirken i Gedsted. Her tænkes særligt på tårnspirets opskalkning og den morsomme kugle, som er anbragt direkte på tårnspirets spids. Er det kuglerne fra »Erblehngericht«, der lever videre her?

Hödrichs sidste arbejde ved jyske landsbykirker var af temmelig sørgelig karakter. Kommerceråd Steen Jørgensen til Aunsbjerg havde ved en auktion, der fandt sted den 4. september 1743, erhvervet den stærkt forfaldne valfartskirke »Vor Frue« i Karup.¹¹³ En synsforretning, der blev foretaget den 13. juni 1742, fortæller om kirkens overalt håbløse tilstand. Tårnet var under et tordenvejr i 1714 blevet ramt af et lynnedslag og stod uden tag. Korsfløjene henlå i ruiner. Disse ødelagte bygningsdele blev sammen med korpolygonen

totalt nedrevet. Af tagets gamle gennemtærede blyplader blev 277 stk. spredt for alle vinde, og det nye tagværk blev dækket af 5400 ny tagsten. Muligvis har kirken, ligesom den nogle år yngre kirke i Fladstrand (Frederikshavn), haft svungne gavle. Hödrich omtaler nemlig i sin dagbog, at 26 blyplader skulle anvendes til kirken i Karups gavle. Hvor koret havde stået, blev opført en spinkel tårnbygning med en åben tårnbue til klokken. Det smukt opskalkede tag er øverst oppe trukket ud over tårnbygningen. Hödrichs folk påbegyndte arbejdet med nedrivningen den 4. maj 1744. De anvendelige mursten fra de nedbrudte bygningsafsnit blev brugt til at udbedre den del af kirken som skulle blive stående. Hödrich havde beregnet arbejdet til at ville vare ca. ni uger, og der var beskæftiget fire murersvende og et par lærlinge. Som tiderne var ved 1700-tallets midte i Danmark, kunne man vel ikke forvente, at en privatmand skulle kunne påtage sig at istandsætte en kirke, som statsmagten igennem lange tider havde ladet forfalde i skandaløs grad. Kirken var jo også, da den blev solgt til Steen Jørgensen, alt for stor til dette tyndtbefolkede og fattige sogn. Reduktionsmetoden, som her i Karup, var ganske normal. Man rev dele af en bygning ned og benyttede de brugelige materialer til at udbedre resten. Som kirken i Karup ser ud i dag, virker den meget stemningsfuld, i det barske landskab. Bygningsklumpen er godt formet, og den ganske enkle tårnbygning trykker sig på en naturlig måde ind under tagvinklen.¹¹⁴

Karup kirke. Lysgård herred Viborg amt. Kirken ses fra sydøst. Den beskedne, men velformede kirkebygning ligger endnu frit og i god afstand fra den stærkt voksende bys centrale del. Den slanke klokkebucåbning er i virkeligheden styttetårnet reduceret til allersimpleste form. Af et notat i en af Hödrichs lommebøger fremgår det, at commerceråd Steen Jørgensen ikke ønskede, at der ved ombygningen af kirken blev opført et spir. Fot. 1974.

Hödrichs død, skiftet:

Som allerede nævnt havde borgmester, Hans Knudsen Rafn i 1731 formidlet, at Johann Gottfried Hödrich kunne erhverve ejendommen Sct. Mogensgade nr. 20 i Viborg. Rafn havde ligeledes lånt Hödrich købesummen 156 rdr. Hödrich må have ofret en del på sin gård, der ved hans død i 1745 bestod af et velbygget 10 fag langt grundmuret forhus, samt en sidelænge på 14 fag opført i bindingsværk. Det har øjensynligt knebet for Hödrich at klare alle disse ting både huskøb og gårdens ombygning. I 1733 låner han 230 rdr. af Rafn.¹¹⁵ Men allerede året efter kom Rafn selv i vanskeligheder. Thi den 16. december siger han lånet op til indfrielse til »Snapsting« 1735. Hans Rudolf von Grabows søster, Clara Hedvig v. Grabow, overtog den 26. april obligationen. Hödrich måtte dog nu sætte sin gård som sikkerhed for lånet.¹¹⁶ Vi ved, at Hödrich hvert år helt op til 1744 betalte 11 rdr. i rente. Men i det kritiske år 1744 gik det galt. Hödrich havde stadigvæk penge til gode for arbejdet ved tugthuset hos C. A. Dyssel.

Hödrich kunne nu ikke længere udrede renterne. Clara Hedvig v. Grabow opsagde 5. november 1744 obligationen til indfrielse snapsting 1745 (26. april).¹¹⁷

Kun fem dage senere købte Hödrich på en auktion efter rektor Jens Ostfeldt et vaffeljern og en ligkiste! Af Hödrichs dagbog fornemmer vi, hvorledes han fortvivlet bønfalder sine forskellige forbindelser om hjælp. Han nævner breve til stiftamtmanden og Thøger Benzon til Buderupholm. Den 27. februar 1745 skrev han et brev til Jens Moldrup på Vestervig Kloster. Moldrups svar er bevaret og lyder således:

»Med Denne Post har jeg vel erholdet Eders Brev og deraf fornemmer dend ulykkelighed I venter Eder til Snapsting formeddelst de Penges opsigelse som gjør mig ondt, og endnu værre, at det er mig umuligt at tiene Eder efter Forlangende, saa som jeg haver mange udgifter til Snapsting, saa jeg knap kan raade Dem med min egen Hjælp. Moldrup.«¹¹⁸

Den 8. april forsvinder Hödrich. Den ulykkelige kone Hylleborg Poulsdatter skriver i et brev følgende til byens råd:

»Højstaarsagelig og Vemodigst nødes jeg til allerydmygst at anddrage for min gunstige Øvrighed, hvorledes min Mand for en fjorten Dages tid siden som var den 8. april sidstafvigte om Morgene tidlig gik ud af hans Huus, baade mig og Husenes gesinde uafvidende hvorhen, og som han nu ud i denne Vinter har holdt sig meget stille og lige som gaaed hen udi sværmodige tanker, og som

jeg ey har spurgt det ringeste til ham siden, maa jeg falde udi adskillig sørgelige tanker, allerhelst, der er fundet en Hatt af en Hjorddreng som tjene paa Closteret ved Søelandingen, hvorudover jeg høyligen forsaarsages at bede min Høygunstige Øfrighed om Tilladelse, at jeg maa lade søge efter ham udi Viborg Søe«. ¹¹⁹

Hödrichs lig blev fundet nede ved Søen, hvor det var drevet i land ved Borgvold. Viborg bytingsret blev selvfølgelig blandet ind i denne pinlige sag. Der opstod nemlig det spørgsmål, om man kunne antage, at Hödrich var fuldt ansvarlig for sin handlemåde. Der blev indkaldt flere vidner. De udtalte alle, i overensstemmelse med den ulykkelige enke, at Johann Gottfried Hödrich hele vinteren havde gået og lukket sig inde i sig selv og næppe havde besvaret de ham stillede spørgsmål. Til sidst den 17. maj afgjorde bytingsrettens formænd, borgmestrene Mathias Hechlau og Hans Lauritsen Billeschou, sagen således:

»At hans døde Legeme kan og bør uden nogen Ceremoni, Sang eller Klang af Encken besørges hensat og begravet paa Kirkegaarden i Nørre Sogn hvoraf han haver været et Lem«. ¹²⁰

Hödrichs lig havde, medens sagen stod på ligget i Gråbrødre kirkes kalkhus. Den 25. maj indfører sognepræsten Hr. Christopher Haar i kirkebogen:

»Johann Gottfried Muurmester« og derefter med ganske svag skrift: »uden Jordpaakastelse«. ¹²¹

Skifteforretningen fortæller et og andet om denne murermeister, der havde vandret så langt og slidt for at holde skuden oven vande. Vi får lidt at vide om hans indbo. Her nævnes en del solidt bohave, kister og skabe. Et auktionsdokument fra 1739 fortæller lidt om hans interesser. Medens Hödrich var i Ribe for sammen med N. H. Rieman at foretage hovedistandsættelsen af domkirken, døde i 1738 den lærde lektor og Ribe-historiker Peder Terpager. Hödrich købte på dødsboauktionen efter Terpager et halvt hundrede bøger. ¹²² Vi ved også, at stiftamtmand Chr. Gyldenchrone på auktionen efter Hödrich købte en del kobberstik og tegninger. Ellers er det mest Hödrichs dårlige pengeforhold, der præger skiftet. Vi kan ikke helt klart skelne, hvad der er ret og rimeligt i denne sag. Hödrichs egne sager har nok ikke været i den bedste orden her på det sidste. Han har måske ikke altid fået noteret, hvem der skyldte ham penge her i den sidste triste vinter. Forretningsgangen var i nogle tilfælde således. Hödrich udførte et stykke arbejde for en af byens borgere. Vedkommende leverede så varer i stedet for, og man afregnede så, når det kunne passe. I Hödrichs arkiv er bevaret et antal meget omhyggeligt førte kolonialregninger fra Naaman Harch. Nederst på regningen er anført et afregningsnotat med angivelse af en modregning på arbejde, som Hödrich har udført for Harch. ¹²³

Af Hödrichs lønningsopgørelser over istandsættelsen af domhuset i Viborg samt opførelsen af tugt- og manufakturhuset fremgår det, at han i tidsrummet

fra 11. september 1741 og til 25. november samme år udbetalte ca. 193 rdr. i lønninger til sine folk. I samme periode modtog han fra justitsråd C. A. Dyssel 200 rdr. Vi ved også fra skiftet, at der gik meget lang tid, før Hödrich fik de sidste rater udbetalt. Tugthuset stod færdigt sidst i oktober 1742. Først den 25. februar 1743 blev der afholdt syn på de færdige bygninger. På dette tidspunkt havde Hödrich endnu 124 rdr. til gode. Disse penge kom så klattende i meget små rater, og først i marts 1745 var afregningen slut. For at gøre en udredning af disse forhold særlig kompliceret udførte Hödrich som nævnt i samme periode meget privat arbejde på Dyssels egen gård.

Under skiftesamlingen havde Dyssel den frimodighed at fremkomme med et krav i dødsboet på 180 rdr. Disse penge skulle anvendes til en istandsættelse af domhuset og tugthuset. Dyssel fremhævede, at Hödrich kontraktligt havde forpligtet sig og sine arvinger til at vedligeholde bygningerne i 3 år efter færdiggørelsen og påstod at de aldrig havde været synet, hvilket dog var urigtigt.¹²⁵ Skifteforvalterne, byfoged Simon Damsgaard og borgmester Mathias Hechlau fandt dog dette anslag mod boet for groft. Dyssels forsøg blev affærdiget med følgende barske vendinger:

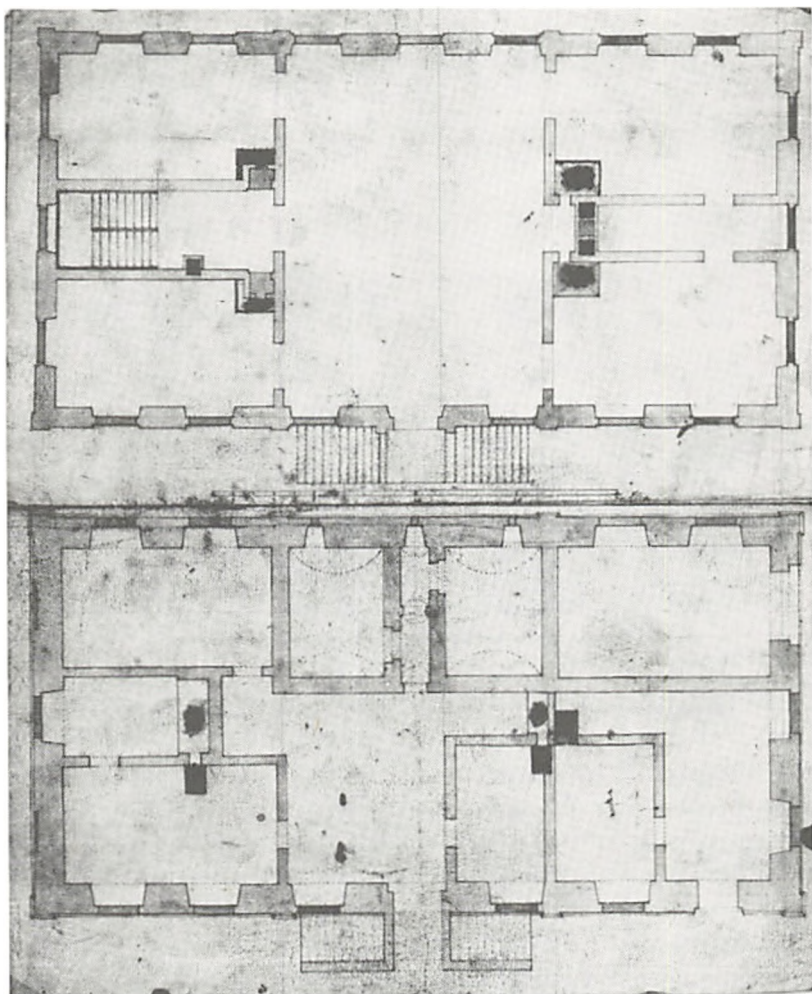
»Betreffende Etatsraad Dyssels Debit og Kredit da lequideres dette efter Befindende saaledes at det gaar lige op«. ¹²⁶

Ikke alle fik, hvad de havde til gode i dette sørgelige bo. En overgang påtænkte enken at frasige sig arv og gæld. Ganske vist hjalp det noget, at Clara Hedvig von Grabow omsider bekvemmede sig til at overtage dødsbogården på Sct. Mogensgade for sin panteobligation.

Hylleborg Poulsdatter blev boende i Viborg, hvor hun havde slægtninge. Mange år senere døde hun i Gråbrødre Kloster og blev den 7. september 1767 begravet på kirkegården.¹²⁷

Bygningstegninger:

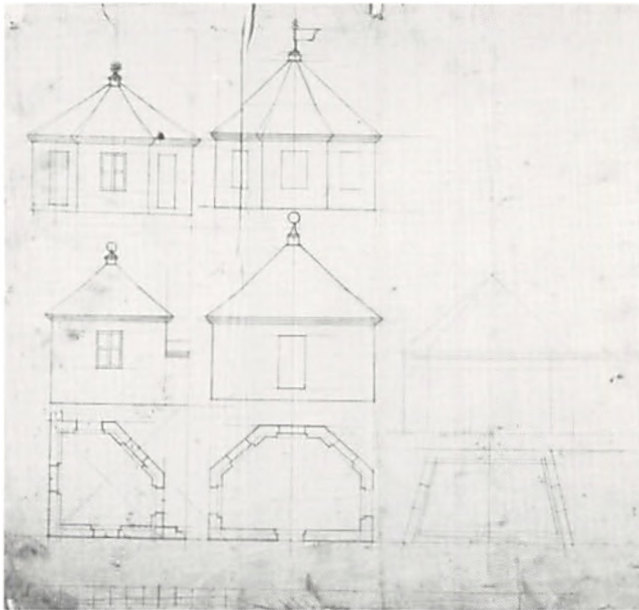
Ud over de tidligere omtalte tegninger henligger der i Hödrichs arkiv enkelte blade, som nærmere skal omtales. Først et meget blakket og smudsigt opstalt af Viborg domkirkes vestfront, således som den må have taget sig ud straks efter istandsættelsen efter branden 1726. De to vesttårne har påmalede hjørnelisener og er horisontalt delt af gesimsbånd. Visse partier af vestfacaden er inddelt i et aftrappet kvadermønster. Den lille udbygning imellem tårnene, der på senere

Viborgs gamle rådhus. Etageplaner. Tegnemåden minder om den af Hödrich signerede tegning af etageplanen fra Tirsbæk.

prospekter af kirken ses at være dækket af et simpelt halvtag, er på tegningen her afsluttet af en segmentbue.

Den næste tegning gengiver Viborg rådhus' etageplaner. Vi kan formode, at Hödrich har arbejdet på rådhuset, der først blev påbegyndt efter, at han var kommet til Viborg. Måske har han været formand på byggepladsen, og har fået tegningen udleveret. Normalt kaster bygningshåndværkere bygningstegninger bort, når arbejdet er afsluttet. Vi må dog regne med, at Hödrichs hele indstil-

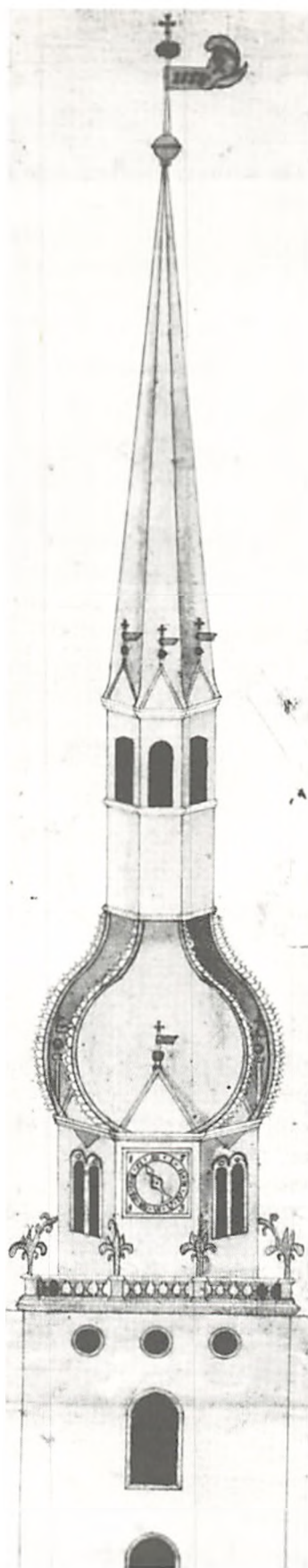

Blyantstegning med forskellige udkast til lysthuse.

ling til byggesager har afholdt ham fra et sådant skridt. Man kunne jo aldrig vide, hvornår man stod overfor at skulle bygge et rådhus. Planerne gengiver stort set rådhusbygningens nuværende udseende. Den viser også huset med det oprindelige udvendige trappeanlæg med sideløb. Tegningen må betragtes som den ældste gengivelse af Stallknechts dejlige bygning. Den er næppe udført af Stallknecht selv, men er snarere en kopi, som er tænkt anvendt på byggepladsen.

Den tredje tegning er udført i blyant og viser forskellige former for udvendige stentrappeanlæg. På det nederste billede synes den tresidede trappe at indgå i et indhegningsarrangement, som om trappen har skullet danne adgang til et haveanlæg. Alle trapperne er fremadrettede. En anden blyantstegning er særdeles smukt udført. Den dygtige tegner har ladet samtlige hjælpelinier blive stående. Tegningen viser tre forskellige forslag til lysthusbygninger. De er alle gengivet i moderne projektionstegneteknik. De tre lysthuse er dannet over uregelmæssige polygongrundrids. De to første er vist i en grundplan og to opstalter, hvorimod det tredje ikke er tegnet færdigt. Det første lysthus er projekteret som en let variant af det kendte, men langt senere opførte »Rektors Lysthus« i Latinerhaven i Viborg.¹²⁸

Hödrich deltog som tidligere nævnt i istandsættelsen af Ribe domkirke i årene 1738–40.¹²⁹ Under opholdet i Ribe fandt Hödrich lejlighed til at udføre

Projekt til en ny overdel
på det store tårn i
Ribe domkirke.
Tegningen er signeret
af J. G. Hödrich.

en facadetegning af den få år tidligere opførte tilbygning til latinskolen, det såkaldte »Hørernes Logement«.

Imellem tegningerne findes to smukt udførte projekter til en ny overdel til Ribe domkirkes store tårn.¹³⁰ De er begge farvelagte og viser tårnet med et prægtigt etagespir. Den ene usignerede tegning er udført i nutidig tegneteknik og er måske udført af N. H. Rieman. Den anden af Hödrich signerede tegning viser derimod overdelens ottekantede afsnit, perspektivisk gengivet og med lidt naivt opfattede forhold imellem forskellige arkitekturled. Sammensætningen, en kvadratisk tårnblok med en oktagon overdel, må siges at være en normal-løsning for udformning af kirketårne i Sachsen.

Den sidste tegning i rækken er for så vidt den ejendommeligste. Den viser en kostbar, udskåret portalopbygning fra højrenæssancen. Selve dørpartiet flankeres af to nicheafsnit, hvorved portalens tredeling er klart defineret. Nicheerne og døren er afdækket med bjælkelag og trekantgavl. Foran hver af nicheerne står en toskansk søjle, der bærer overdelens entablement. Overdelen er ligeledes tredelt, og midterpartiet er dækket af en trekantgavl. Herover et fyldingsparti, der omgives af voluter. Portalen, der for så vidt minder om den prægtige dør, der på Kronborg fører fra riddersalen ud til trompetertårnet, er vel et pragtstykke, som Hödrich har set og målt på sin rejse og senere gemt som minde. Fra skiftet ved vi, at der var flere tegninger i boet som blev solgt på auktion.

Afslutning:

Da Johann Gottfried Hödrich i 1720 sammen med Samuel Uhlmann forlod hjemmet for at drage nord på, fulgte de en for håndværkere nedarvet skik, som hørte med i uddannelsen. Man skulle ud for at se noget andet. Ud for at se, hvorledes der byggedes andre steder. Der synes at have hersket en gammel tradition for, at murersvende fra Sachsen drog til Danmark. Overhovedet var der en ret intim kulturel forbindelse imellem de to lande. Tre gange tog en sachsisk kurfyrste en dansk prinsesse til ægte. Flere danske adelsmænd opholdt sig i længere tid ved hoffet i Dresden. Heriblandt kan nævnes Rosenholms bygherre, Jørgen Rosenkrantz.¹³¹ Flere bygmestre fra Sachsen var i Danmark. Først må nævnes Hans von Diskov, der i 1550'erne udførte de første projekter til bastionære fæstningsanlæg i Danmark.¹³² Det antages også, at overland-bygmester Michael Plancke fra 1680–86 opholdt sig her i landet. Også den

tidligere nævnte sachsiske arkitekt, Johann Christoph Naumann synes i 1707 at have besøgt Danmark.¹³³ En tredje sachsisk arkitekt, J. C. Bøhm, der i 1704 var i København, har udført en tegning af havefacaden til Nicodemus Tessin d. y. projekt til slottet Sophia Amalienborg i København. Tegningen findes nu opbevaret i Dresden og er et vidnesbyrd om den intime forbindelse, der eksisterede mellem de to fyrstehuse.¹³⁴ Det mest talende eksempel på, at også danske søgte til Sachsen for der at uddanne sig er den senere så kendte hofbygmester Nicolai Eigtved, der i ni år opholdt sig ved den sachsiske kurfyrstelige bygningstjeneste. Af de 83 tyske murersvende, der i 1730 arbejdede i København, kan i det mindste 30 bestemmes som værende født i kurfyrstedømmet Sachsen.¹³⁵ Det normale var vel, at murersvendene efter en årrække i det fremmede vendte hjem til fødelandet igen. Ganske vist fristede de mange krige, der i 1700-tallets midte hærgede Tyskland, ikke til at forlade det fredelige Norden. Man kunne nemlig godt risikere i mange år at komme til at gøre soldatertjeneste. Under den polske arvefølgekrig i 1733 fortæller Hödrichs moder, Regina, at soldaterne i Greifendorf havde hentet alle de unge håndværkersvende.¹³⁶

Om årsagerne til det ret betydelige overskud af bygningshåndværkere i Sachsen kan siges følgende. I 1711 blev der givet tilladelse til at dele af generalaccisen måtte anvendes til det offentlige byggeri. Der foregik virkeligt et meget betydeligt byggeri i de sachsiske byer.

I Dresden blev opført pragtbygninger som Zwinger, Frauenkirche, Japanisches Palais samt en uendelighed af andre skønne bygninger, der næsten alle blev udsløttet ved luftangrebet i februar 1945. Men også i andre byer, som f.eks. Bautzen, spores denne frodige byggevirksomhed. Denne udvikling fremelskede selvfølgelig en stab af dygtige bygningshåndværkere. Overskuddet af dette menneskemateriale har så måttet søge bort fra landet.

En sachsisk murersvend ved navn Michael Bøhm arbejdede i 1730'erne for Hödrich.¹³⁷ I 1740 flyttede han til Skive og fik arbejde hos murermester N. H. Rieman. Han blev der i ca. fem år og er måske en af årsagerne til det fjendskab, der opstod mellem de to mestre. Bøhm synes at have været ret efterspurgt. I alt fald lader Th. Benzon til Buderupholm ham efterlyse i et brev til Hödrich.¹³⁸ Er det den dygtige murersvend, der udførte stukarbejdet i etatsråd G. de Lichtenbergs palæ i Horsens?¹³⁹ Den 22. marts 1746 fik Bøhm borgerskab som murermester i Viborg.¹⁴⁰ Tre måneder senere blev han fundet druknet i en brønd ved Gislum kirke ved Hobro. Hans død blev af retten betragtet som selvmord. Liget blev af natmanden begravet uden for Gislum kirkegård.¹⁴¹ I et brev dateret den 25. februar 1747 får amtsforvalter Hans Folsach ordre til at drage omsorg for, at Bøhms ejendele:

»om han nogen haver derefter til Kongen er hjemfalden«.¹⁴²

I efteråret 1744 arbejdede nogle murersvende på herregården Lerkenfeldt i Vest-himmerland. En af Hödrichs murersvende Niels Tydsk, der arbejdede på kirken i Laastrup, fortæller i et brev, at den brutale godsejer Wulf Caspar von Lüttichau havde bortjaget alle murersvendene midt under arbejdet, og at en af gårdens fløje stod uden tag. Niels Tydsk fortæller, at herredsfogeden, Chr. Sørensen Testrup havde moret sig hjerteligt over Lüttichaus optræden og det meningsløse spild af den kostbare tid her op mod vinteren. Niels Tydsk fortæller videre, at Testrup mente, at Lüttichau havde skrevet til Hödrich angående arbejde på Lerkenfeldt, men at han ikke vidste, hvad der videre var sket.¹⁴³ Lerkenfeldts hovedbygning indeholder ganske rigtigt enkeltheder, der viser at en ændring af husets indre kan have fundet sted engang i 1740'erne. Her tænkes især på et antal trefyldingsdøre med svære forkrøppede indfatninger. I salen i østfløjen findes en stor muret kamin med en profileret stukindfatning. Overdelen er et stort stukrelief, der fremstiller C. Lüttichau og hans hustru Lucia Magdalene von Ochsen' slyngede navnetræk. Disse er omkranset af egeløv og prydet med hver sin krone.

Den første april 1743 bemærker Hödrich i sin dagbog: »Laus Ibsen sein Dom fiel aus dem Byting«. En af Hödrichs svende, Laurits Ibsen, en i øvrigt gift mand fra Kolding havde besvangret en pige, Bodil Christensdatter, som i åbent skrifte havde udlagt Ibsen som barnefader. Han havde før været i konflikt med loven og blev nu dømt til at indsættes i tugthuset i fire uger, hvorefter han ikke mere måtte vise sig i Viborg.¹⁴⁴ Et lille tidsbillede der fortæller os, at murersvendene, trods det hårde slid på byggepladserne, også ind imellem fik lejlighed til at tænke på andet end mursten og kalk.

Men nu Hödrich selv, kan vi komme lidt nærmere ind på livet af hans tankegang og hele livsholdning? Ud fra moderen, Regina Hödrichs breve og enkelte notater i hans egne optegnelser, må vi opfatte Johann Gottfried Hödrich som et alvorligt religiøst menneske. I en lommebog har han søndag efter søndag noteret emnerne for de i Viborgs kirker afholdte gudstjenester. Af moderens breve får vi endog at vide, at Hödrich har sendt hende afskrifter af forskellige prædikener. På dette punkt var han altså i fuld overensstemmelse med de toneangivende kredse i byen. Det alvorlige skridt, som Hödrich tog hin kolde april-morgen i 1745, må betragtes som resultatet af en gennem vinteren 1744–45 opsamlet håbløs fortvivlelse og resignation over den, som det synes, uafvendelige skæbne, der i form af en opsagt panteobligation, ville få hans møjsommeligt opbyggede tilværelse til at styrte sammen. Han havde slidt i 15 lange år. For et kummerligt udbytte havde han i Viborg opbygget eller istandsat huse over hele byen. Alle i byen havde haft bud efter Gottfried Muurmester. På samme måde rundt om i Jylland, hvor han på hesteryg færdedes langs de elendige hjulspor, som med et flot udtryk blev benævnt som landeveje i 1700-tallet.

Hele tiden måtte han tigge sine bygherrer om penge til lønninger til sine folk og sig selv. Den 7. juli noterer Hödrich i sin dagbog:

»Item begehret Geld von Dyssel, bekam aber in Gelder sat Böse Worte«. ¹⁴⁵

Som tidligere antydet bevarede Hödrich en skriftlig forbindelse med moderen, Regina Hödrich hjemme i Greifendorf. Brevene kunne ofte være lang tid undervejs. Men i enkelte tilfælde er der tale om en forbløffende hurtig postgang. Et brev som Hödrich afsendte fra Viborg den 25. maj, var i Greifendorf allerede den 6. juni. Af de breve, som Hödrich modtog hjemmefra, kan enkelte småtræk udledes. Udover de selvfølgelig hilsener fra familien, ses der stadig at være en hilsen fra »der Richter«, Erblehngerichts besidder, Chr. Graffe. Også fra Hödrichs læremester, Simon Gotthold er der hele tiden en venlig hilsen. En gang imellem beder han Hödrich om at komme hjem. Ja, da Hödrich sidder som en gift mand i Viborg, fortæller Regina, at Gotthold havde ventet, at Hödrich ville vende hjem til Greifendorf for at gifte sig med hans datter. Også fra sognepræsten i hjembyen er der regelmæssigt en hilsen.

Af et brev, som Regina Hödrich sendte til sønnen i 1731, får vi at vide, at Johann Gottfried fra 1727–31, altså i hele tre år ikke havde skrevet hjem. Det ligger formodentlig i, at Hödrich efter at have forladt Halden i Norge havde været besluttet på ikke at ville skrive hjem, før han havde skabt sig en stabil tilværelse i det fremmede. Slige tanker er vist såre almindelige blandt emigranter. Et ejendommeligt tidsbillede og et vidnesbyrd om Hödrichs trofasthed overfor sin moder kan også udledes af disse breve. I 1730'erne formidlede Regina Hödrich, at flere murersvende fra Greifendorf og nærmeste omegn rejste til Viborg og fik arbejde hos Hödrich. Han forlangte, når de unge svende rejste fra Greifendorf, at de skulle give Hödrichs moder en 2–4 reichsthaler. På samme måde, når de unge mennesker vendte hjem til Sachsen, havde de penge med hjem til Hödrichs moder.

På denne måde kunne Hödrich hjælpe sin gamle mor til nogen af en gammel kones meget beskedne fornødenheder. Regina Hederichs breve er ud over disse almindelige oplysninger fulde af hendes skiftende sindsstemninger, dels hendes sorg over sønnens fjerne opholdssted, men også religiøse betragtninger fylder brevene. Men desuden aner man af og til spor af moderens stolthed over sønnens tilsyneladende held i det fjerne Danmark med hustru, børn og murer-mestervirksomhed. Hun sammenligner dette med den apokryffe skildring fra bibelhistorien om Tobias, der blev ledet på den rette vej af englen Rafael. Hun beklager et sted at Johan Gottfried ikke havde fået lov til at gå i skole et år længere, men samtidigt undskylder hun sig med, at den ældre broder, Johan Georg, havde forhindret denne forøgelse af hans skoleuddannelse. ¹⁴⁶ Regina Hederich døde i 1744.

Disse supplerende småtræk kan måske ligesom fremkalde et klarere billede

af denne høje, velbegavede, sachsiske gartnerens søn. Han synes at have været afholdt af sine kammerater fra vandreårene. Også de få breve, der er bevaret fra hans bygherrer, er stedse holdt i høflige vendinger. Familien, som han fandt sammen med i Viborg, synes at have stået på god fod med den fremmede. I et enkelt tilfælde har forholdet været næsten for venligt. En fjern slægtning, Niels Trap, der var i tjeneste hos Jens Møldrup på Vestervig Kloster, havde hos Jørgen Schaltz i Viborg købt nogle klæder. Hödrich havde måttet kautionere for beløbet 28 rdr. Også dette forhold bidrog til at forbitre tilværelsen for Hödrich i den sidste vinter. Ganske vist havde Trap lovet at ville betale beløbet til snapsting 1745.¹⁴⁷ Men endnu ved skiftet efter Hödrich stod disse penge, og Jørgen Schaltz var blandt de kreditorer i boet der intet fik. I det sidste halve år spores den begyndende fortvivlelse hos Hödrich. Dagbogen, som han i perioden 1742–44 havde ført med ret stor regelmæssighed, bliver nu temmelig usikker og er sjusket skrevet. Af enkelte regninger spores et betydeligt spiritusforbrug. Vi ved også fra skiftet, at Hödrich selv fremstillede brændevin, og at han havde købt tre tønder rug fra tugthuset i løbet af de sidste tre måneder.¹⁴⁸

Udover to murerlæringe, Chresten Skørping og Peder Christensen, som Hödrich havde uddannet for henholdsvis Thøger Benzon og Jens Møldrup,¹⁴⁹ haves der vidnesbyrd om endnu to murerlæringe. I lønningsregnskabet over murerarbejdet ved Ribe domkirke nævner Hödrich en lærling, som hed Peder Jensen. Han er udtrykkeligt betegnet som: »Hödrichs Lehrbursch«. I lønningsregnskaberne fra 1740 nævnes Peder Jensen imellem svendene, medens en vis Chresten Lysgaard angives som lærling. Lysgaard findes nævnt helt frem til 1745 imellem Hödrichs folk. Det samme er tilfældet med Peder Jensen. I 1744 arbejder han på Ejsing kirke i Ringkøbing amt, ligesom han deltager i arbejdet ved kirken i Karup.¹⁵¹ Også han havde penge til gode i boet efter Hödrich. Han fik dog sit tilgodehavende udbetalt, da folkeløn af skifteretten ansås for at være privilegerede krav.

I skifteforhandlingerne optræder Peder Jensen nu pludselig med tilnavnet Abildskov. Han fik borgerskab som murermester i Viborg den 22. februar 1746.¹⁵² Vi har i Peder Jensen Abildskov et vidnesbyrd om, at Johann Gottfried Hödrich lærte sine lærlinge andet end det rent praktiske murerhåndværk. I Rigsarkivet findes to tegninger der er udført af Peder Jensen Abildskov omkring 1760. Den ene tegning er et opmålingsarbejde af den forlængst nedbrudte Graabrødre kirke i Viborg. Tegningen gengiver kirkens plan samt opstalter af kirkens sydfacade og vestgavl. Der var tale om at udstyre kirken med et vesttårn. Den anden tegning viser et sådant tårnprojekt. Tårnet er vist med udkast til tre forskellige spirtyper. Abildskovs projekt blev omarbejdet af den dygtige hofbygmester Jacob Fortling.¹⁵³ Mere interessant er det at kunne konstatere, at de tre landsbykirker, Bøvling, Hjerme og Vejrum, alle beliggende i

Ringkøbing amt, i 1700-tallets anden halvdel blev prydet med tårnspejls, der i deres udformning svarer til forslagene på Abildskovs tegning.¹⁵⁴

Johann Gottfried Hödrichs tunge skæbne må i dag forekomme os urimelig. Hans indflydelse på arkitekturbilledet i Viborg har været temmelig enestående. Næsten alle borgerhuse af blot nogenlunde størrelse synes han at have haft med at gøre, ligesom man senere har arbejdet videre i hans ånd. Først i det seneste århundrede har man ved voldeligt fremsærd formået at slå skår i denne helhed. Men endnu vidner blandt andet de to huse i Sct. Mogensgades sydlige del om murersvenden fra Greifendorf.

Sct. Mogensgade nr. 3, hospitalsforstander Naaman Harchs gård fra begyndelsen af 1730'erne. Bygningens samhørighed med naboen mod syd er indlysende. Fot. 1970.

Zusammenfassung:

Im Landesarchiv für Nordjütland in Viborg befindet sich das einzigartige Archiv des von Sachsen eingewanderten Maurermeisters Johan Gottfried Hödrich. Es ist eine Aktensammlung, die, Baurechenschaften, Verträge, Briefe und Zeichnungen, enthält.

J. G. Hödrich, oder wie er ursprünglich seinen Namen schrieb, Hederich, ist in Greifendorf, einer kleinen Stadt südwestlich von Meissen, 1697 geboren. Sein Vater war Gärtner vermeintlich am Herrenhof Erblehngericht in Greifendorf, ein Gut, dessen Geschichte in das Mittelalter zurückgeht, wo es zum Zisterzienserkloster »Alt Zella« bei Meissen gehörte. Die jetzigen Gebäude des Hofes wurden im 17. und 18. Jahrhundert errichtet, und ihre Gestaltung hat als Inspirationsquelle für den jungen Maurerlehrling in seinen Lehrjahren bei dem Maurermeister Simon Gotthold in Greifendorf gedient. Die Reisepässe für J. G. Hödrich und seinem Kameraden Samuel Uhlman sind den 3. april 1720 vom Erblehnrichter Christian Graffe unterzeichnet. Das Reisetagebuch von Hödrich verleiht uns kurzgefasste Beschreibungen der Städte, die die zwei jungen Gesellen auf ihrem Weg sahen. In den 1720'er Jahren hielt sich Hödrich in Lübeck, Kopenhagen und im südlichen Teil Norwegens auf.

Nach dem grossen Brand 1726 in Viborg suchte J. G. Hödrich mit vielen anderen Bauhandwerkern die verheerte Stadt auf. Im Laufe kurzer Zeit war er der führende Maurermeister in der Stadt und am 31. Oktober 1728 wurde Hödrich in der Gråbrødre Kirche in Viborg an Hyllebrog Poulsdatter Møller getraut.

Unter den noch stehenden von Hödrich aufgeführten Gebäude ist besonders das jetzige Verwaltungsgebäude der Stadt in der Sct. Mogensgade 1 hervorzuheben. Es war ein palastartiges Haus, das Hödrich 1731 für den Bürgermeister Hans Knudsen Rafn aufführte.

Rafn liess gleichzeitig das kleine, vornehme Haus, Nytorv 4, bauen. Das ursprüngliche Fünftakthaus mit Zwerchgiebel enthält trotz seiner Kleinheit und später vorgenommenen Änderungen mehrere schöne Einzelheiten, die den Meister verraten.

Hiermit fast gleichzeitig wurde für den Ratsherrn Naaman Harch das Haus, Sct. Mogensgade 3, aufgeführt, das jetzt Museum der Künstlerfamilie Skovgaard ist. Ausserdem sind zu nennen Sct. Mogensgade 7 von 1742 und Sct. Hansgade 10. Mit dem schönen Rathaus des Landesbaumeisters Claus Stallknecht, dem vornehmen Bischofshof und dem leider niedergerissenen Dom zu-

sammen, machten Hödrichs Gebäude im Viborg des 18. Jahrhunderts einen besonders wichtigen Einschlag aus.

In Horsens in Ostjütland führte Hödrich 1736 Søndergade 12 ein besonders wichtiges Gebäude für Apotheker Jacob Schmidt auf. Das Verwaltungsgebäude in Viborg, das Skovgaardsmuseum und jetzt das Apothekengebäude in Horsens tragen alle deutliche sächsische Architekturzüge. Hier wird namentlich an die Gürtelsimse und Eckenlisenen der drei Gebäude gedacht. Insbesondere ist dies in Verbindung mit der Fünftaktfassade der Apotheke hervorzuheben, da dieses Fassadenschema überall in Sachsen anzutreffen ist. Beispielweise kann man das Haus Markt 8 in Annaberg im Erzgebirge erwähnen. Hödrich hat auch an mehreren Herrenhöfen in Jütland die Hauptgebäude neuaufgeführt oder umgebaut. Darunter ist besonders auf das jetzige Hauptgebäude auf Palstrup bei Viborg hinzuweisen. Hödrich baute das Gebäude für Major Friedenreich in den Jahren 1736–40.

Im Museum in Ålborg gibt es verschiedene Stuckverzierungen vom verschwundenen Herrenhof Rødslet. Eine Kamineinrahmung von dort erinnert sehr an den grossen Kamin im Speisesaal des Schlosses Moritzburg bei Dresden. Das Hauptgebäude von Rødslet führte Hödrich 1732 für Kanzleirath Peder Thøgersen Lasson auf.

In den Herrenhöfen Tirsbæk bei Vejle und Urup zwischen Skanderborg und Horsens sind noch Stuckverzierungen erhalten, die an die umfassende Tätigkeit Hödrichs erinnern. Unter den 13 Dorfkirchen, an denen Hödrich und seine Leute Instandsetzungsarbeiten ausführten oder bedeutende Umbauten vornahmen, ist besonders die Dorfkirche in Højbjerg 10 km südöstlich von Viborg zu erwähnen.

Der Kirchenbesitzer Janus Friedenreich zu Palstrup liess hier in Verlängerung des Chors der Kirche eine schöne Grabkapelle aufführen. Die vier Kreuzgewölbe des Raums werden von einem quadratischen Zentralpfeiler getragen. Die Gurtbogen sind mit einer Stuckverzierung ausgeschmückt, welche ganz der Ausschmückung der Wölbung in einem Turmkabinett im vorerwähnten Herrenhof Tirsbæk entspricht. In beiden Fällen ist das Dekorelement Blatt- und Blumenranken.

Anfang der 1740'er Jahre führte J. G. Hödrich in Viborg zwei bedeutende öffentliche Bauarbeiten aus. Zuerst wurde das mittelalterliche Gerichtshaus des Landstings geändert. Die hohen gotischen Giebel wurden entfernt und das lange Gebäude mit einem schweren aufgeschalkten Walmdach versehen, eine Dachform die für die Gebäude, die mit Sicherheit Hödrich zugeschrieben werden können, typisch ist. Gleichzeitig wurde Viborgs Zucht- und Manufakturhaus gebaut, es war eine vierflügelige Anlage in zwei Stockwerken, worin die Achse des Torflügels mit einem schönen Mansardengiebel angegeben war.

Hödrich hatte sich 1731 ein Haus in der Sct. Mogensgade in Viborg gekauft. Es war aber ausgepfändet und Hödrich konnte seine Termine kaum einhalten. Es hielt ihm auch schwer sein Geld aus den zwei erwähnten Bauunternehmern herauszuholen. Anfang 1745 ging's schief. Die Pfandverschreibung wurde gekündigt. Am 8. April verschwindet J. G. Hödrich und wird später im See bei Viborg ertrunken wiedergefunden.

Die Verbindung zwischen Dänemark und dem Kurfürstentum Sachsen reicht bis ins 16. Jahrhundert zurück. Vermählungen zwischen den Fürstenhäusern der zwei Länder wurden mehrmals vorgenommen. Die baueifrigen Fürsten wechselten sowohl Bauzeichnungen als Baumeister aus. Die königlichen Baumeister von Dänemark pflegten nicht selten auf ihren Studienreisen das schöne Dresden zu besuchen. Das berühmteste Beispiel ist wohl Nicolai Eigtved (1701–54). Zahlreiche Bauhandwerker aus Sachsen hielten sich viele Jahre in Kopenhagen auf, wo sie am Wiederaufbau der Stadt nach dem grossen Brand 1728 teilnahmen. Die Maurergesellen aus Sachsen folgten einfach der alten Tradition, dass sie sich nach beendeten Lehrjahren auf die Wanderschaft begaben. Man sollte etwas anderes sehen als nur das einheimische.

Eine gewaltige Bautätigkeit in Sachsen in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts wirkte damit zu einer Menge Bauhandwerker auszubilden. Später in diesem Jahrhundert gestalteten sich die politischen Verhältnisse auf Grund der Kriege mit Preussen so, dass die Bauhandwerker, wenn es möglich war, das Land verliessen, da sie sonst erwarten konnten viele Jahre hindurch Soldatendienst leisten zu müssen. Johan Gottfried Hödrichs Mutter, Regina Hederich, erzählt in ihren Briefen an den Sohn von diesen Verhältnissen. Sie vermittelte übrigens, dass mehrere Maurergesellen aus der Greifendorfgegend nach Viborg reisten, wo sie bei Hödrich arbeiteten. In dieser Weise vermochte Hödrich die Verbindung mit seiner Mutter aufrechterhalten und konnte sie ausserdem unterstützen.

Hödrichs Schicksal erscheint uns heute sehr hart. Seine Bedeutung für das Architekturbild im alten Viborg ist ungeheuer gross gewesen. Gans bis in unsere eigene Zeit haben sich Architekten von seinen gut geformten Gebäuden mit den prächtigen Walmdächern inspirieren lassen, und noch heute entsinnen wir uns des Maurergesellen von Greifendorf, der die schönen Häuser der Sct. Mogensgade aufführte.

Noter:

- 1 J. G. Hödrichs privatarkiv pk. nr. 2. I det følgende citeret som J. G. H. prvark.
- 2 Taufregister 1691–1734 i den gamle præstegård fra 1727 i Greifendorf fol. 37b.
- 3 En skildring af Erblehngerichts historie findes i et månedskrift til Rossweiner Tageblatt, »Unsere Heimat« dec 1933 nr. 12 s. 94.
- 4 Rejsejournalen (geografiske oplysninger om tyske, danske, svenske og norske byer i J. G. H. prvark. pk. nr. 2.
- 5 J. G. H. prvark. pk. nr. 3.
- 6 O. Peters: Magdeburg und seine Baudenkmäler s. 145. Magdeburg 1902.
- 7 Venligst meddelt mig af stadsarkivar dr. phil. S. Jensen, København Stadsarkiv.
- 8 Dette brev såvel som de øvrige breve i J. G. H. prvark. pk. nr. 1. Se registraturen til arkivet med brevskriverliste. Om Emanuelskirken i Halden, se: Halden, Fæstningen og byen. Norske Minnesmærker s. 389 f. Oslo 1963
- 9 Fr. Weilbach: Garnisonskirke. København 1929.
- 10 Varigheden af Hödrichs ophold i Halden er udledt af brevene.
- 11 Anf. arb. om Halden samt: Fredrikstad, Norske Minnesmærker s. 131f, 290f Oslo 1934.
- 12 Guthorm Kavli: Byborgernes Hus i Norge. s. 130–38. Oslo 1963.
- 13 I Annaberg i Erzgebirge i Sachsen blev samtlige nybygninger efter en brand i 1731 opført med hvælvet underetage. I Bautzen i den østlige del af Sachsen går denne byggemåde i alt fald tilbage til midt i 1600-tallet. Bau- und Kunstdenkmäler des Königreich Sachsen, bd. 32–33 Dresden 1889.
- 14 Aage Bonde: Viborg Stiftsmuseum og dets bygning s. 28, Viborg 1961.
- 15 Viborg Rådstuejustitsprotokol 1713–34 fol. 439 D 33–3 N. L. A.
- 16 Allerede fra 1728 findes der i Hödrichs privatarkiv skattekvitteringer. pk. nr. 5.
- 17 Viborg Graabrodre kirkebog 1685–1757, fol. 32 C 234b N. L. A.
- 18 ibidem fol. 70.
- 19 Herom kan der i rigt mål læses i J. G. H. privatarkiv, dels i pk. nr. 2 personlige papirer, men også i pk. nr. 3 med regnskaber.
- 20 Om denne bygnings istandsættelse, se i Hödrichs dagbog 1741–45 den 17. juli 1744. J. G. H. prvark pk. nr. 5.
- 21 Tegninger af huset før og efter H. C. Ambergs ombygning findes i Nationalmuseet II afd.
- 22 Viborg Rådstuejustitsprotokol 17. maj 1729 fol. 405 D 33–3 N. L. A.
- 23 Sv. Aakjær: Viborg Købstads Historie bd. II s. 598 Viborg 1940.
- 24 Auktionsskødet af 4. sept. 1731 er citeret i Hödrichs skiftebrev s. 57. Her er også en beskrivelse af gården ved hans død s. 30, desuden af huset Sct. Mogensgade nr. 14 s. 57. J. G. H. prvark. pk. nr. 2. I øvrigt se i Viborgs auktionsprotokol B 45–401 fol. 447. N. L. A.
- 25 J. G. H. prvark. pk. nr. 5.
- 26 Herom kan man læse om talrige eks. i skøde- og panteprotokollerne i Viborg byfogedarkiv.
- 27 Kontraktkopi i J. G. H. prvark. pk. nr. 3.
- 28 Viborg byes grundtakst 1683 D. 33–199 hus nr. 9–10. Ligeledes, Sv. Aakjær: i Viborg Købstads Historie bd. II s. 518. Nordfløjen var opført efter en brand i 1615.
- 29 J. G. H. prvark. pk. nr. 3.

- 30 Knud Voss: Arkitekten Nicolai Eigtved 1701–54 s. 62 København 1971.
- 31 Knud Voss: anf. arb. s. 316.
- 32 Harald Langberg: Danmarks Bygningskultur I. s. 266 København 1955.
- 33 H. H. Engquist: i Viborg Købstad hist. bl. IV s. 15, Viborg 1941.
- 34 Viborg bispearkiv C 2–229 N. L. A.
- 35 Vilhelm Lorenzen: Københavnske Palæer II s.7 Medd. I. Foreningen til gamle Bygningers Bevaring II rk. V København 1926.
- 36 A. Heise: Til Viborg Kathedralskoles Bygningshistorie, Samlinger til jysk historie og topografi IV. I s. 301–41. M. R. Ursin: Stiftstaden Viborg s. 316 Viborg 1849
- 37 A. Heise: anf. arb. s. 331. Se desuden Danske Kancelli forestilling nr. 2379 af 24/3 1843. R. A.
- 38 Viborg bys grundtakst 1683 hus nr. 9 D 33–499 N. L. A. Heri designation over Viborg byes Grundtakst 1749.
- 39 Viborg skøde- og panteprotokol 1728–43 fol. 306 11/4 1739 B 45-sp 135 N. L. A.
- 40 Viborg brandtaksationsprotokol 1847–55 omtaksation 16/11 1850 s. 299. D. 33–230 N. L. A.
- 41 Viborg skøde- og panteprotokol 1728–45 den 16. april 1731, hvor Naaman Harch pantsætter sin iboede gård på hjørnet af Sct. Mogensgade og Nytorvsgyde med de på samme grund allerede stående af nye opsatte bygninger. B 45-sp. 135 fol. 62 N. L. A.
- 42 Otto v. Spreckelsen: Postmestrc i Viborg, i: Fra Viborg amt 1962 s. 29–32.
- 43 H. Langberg: anf. arb. s. 266.
- 44 Desværre har man opmagasineret de fleste af de meget smukke døre i museet.
- 45 I en lommebog omtales arbejder for Naaman Harch i april 1730. J. G. H. prvar. pk. nr. 5.
- 46 ibidem pk. nr. 3.
- 47 Viborg skøde- og panteprotokol 1728–45 10 april 1724 fol. 152b B 45-sp 135 N. L. A.
- 48 F.ex. lejede landsdommer Fr. v. Arenstorff i årene 1759–62 den underste karnapstue i Karnaggården Sct. Mogensgade nr. 31 hos borgmester H. L. Billeschou i den tid landsdommerne var samlet i byen. Landsdommer Fr. v. Arenstorffs privatarkiv i pk. koncepter til breve. R. A.
- 49 Viborg Skøde- og panteprotokol 1728–45 april 1731 fol. 64. Her står anført »och derpaa opsatte Bygninger«. Også i en kopi af Viborg byes Grundtakst fra 1683 udført i 1749 omtales gården som: »Salig Hr. Michael Berings Enckes iboende Gaard« og derefter: NB« Denne Gaard lod Naaman Harch opbygge. D. 33–499. N. L. A.
- 50 Viborg Brandtaksationsprotokol 1801–11 fol. 66 omtaksation den 20 november 1807 D. 33–222 N. L. A.
- 51 Otto v. Spreckelsen: Viborg Bys Borgerbog 1713–1860. Viborg byhist. arkiv publikation nr. 3. Viborg 1955. Borgerskab nr. 50.
- 52 Byggeriet synes at have strakt sig over flere år. Hödrich havde i 1742 arbejdet for Schaltz i ca. 90 dage. J. G. H. prvar. pk. nr. 3. Viborg auktionsprotokol 1740–54 fol. 624. B 45–402 N. L. A. Også nabogården Sct. Mogensgade nr. 9 havde inden ombygningen i 1884 et smukt opskalket valmtag. Foto i Viborg lokalhistoriske arkiv fra 1850.
- 53 Viborg justitsprotokol den 28 juli 1740 B 45 – 7 fol. 56–58 N. L. A.
- 54 Viborg Landstings regnskabsbog 1740–45 B 24- 750 s. 1 N. L. A.
- 55 J. G. Hödrichs skiftebrev s. 149. J. G. H. prvar. pk. nr. 2.
- 56 Viborg justitsprotokol 30 juli 1742 synsforretning efter fuldendelsen af domhusets istandsættelse B 45–7 fol. 667b. Den 4 juli 1742 noterer Hödrich i sin dagbog 1742–45: »Besichtigung des Dohmhaus« J. G. H. prvar. pk. nr. 5.

- 57 Otto v. Spreckelsen: Stænderpladsen i Viborg før og nu. Viborg byhist. arkivs publikationer nr. 2. s. 19 Viborg 1957. I Landsarkivet for Nørrejylland findes opmålingstegninger af domhuset der svarer til tegningen i J. G. Hödrichs arkiv.
- 58 Johan Hvidtfeldt: Viborg Tugthus i 1700-årene. Jysk Selskab for Historie Sprog og Litteratur. Århus 1950.
- 59 Viborg justitsprotokol B 45-7 fol. 6-9 og Johan Hvidtfeldt: anf. arb. s. 6. 15.
- 60 J. G. H. Skiftebrev s. 141.
- 61 Jyske registre 1740-42 fol. 73. Heri brev dat. Frederiksberg Slot den 6 maj 1742 Danske Kancelli D 26. R. A.
- 62 J. G. H. prvar. pk. nr. 3. Chresten Erichsen: Viborg Bys Beskrivelse. Ny udg. København 1925 s. 17.
- 63 Herredsfoged Chresten Sørensen Testrup: Kort over Viborg efter branden 1726. Viborg Stiftsmuseum, er blandt andet gengivet i Viborg Købstads hist. bd. 4 s. 13.
- 64 I kontraktens post 7: »I Logementerne skal jeg forfærdige 3 skorstene alt efter Afritzningen saa skal jeg og den ene af dem med god Gipsarbejde af Segebergerkalk Udstafere som bedst Ziirligst kan være.«
- 65 Byggesagen findes i en pakke byggesager på Stadsingeniørens kontor. Sagen blev behandlet i bygningskommissionen den 22 juni 1882. Bygherre var murermester M. S. Louens.
- 66 Vi ved at Claus Stallknechts istandsættelse af bispegården efter branden først blev påbegyndt i februar 1729, og at huset stod færdigt i oktober samme år. Danske Kancelli DK D 113. henlagte sager 1729, heri breve fra provst Chr. Lassen Tychonius til oversekretær i Danske kancelli Chr. Moynichen. Begge de to herrer brugte i øvrigt Hödrich som murermester.
- 67 Fritz Löffler: Das Alte Dresden fig. 52-53 Frankfurt 1966.
- 68 Viborg bispegård C 2-124-25 regnskabsbøger for bispegårdens reparation 1701-81 og kvitteringsbog for 1736-49 N. L. A.
- 69 J. G. H. prvar. pk. nr. 3.
- 70 Flere steder i Hödrichs lønningsregnskaber træffes Riis navn. Hans hus stod i alt fald færdigt ved hans død i 1746. Viborg Skifteprotokol B. 45-255 fol. 284b N. L. A.
- 71 I. P. Trap: Danmark V udg. Viborg amt s. 73. Om apoteker A. A. Baggers ombygning af apotekets hovedfacade, se Viborgs rådstuearkiv: Indkomne skrivelser til bygningskommissionen den 6 marts 1846 D 33-418 N. L. A.
- 72 J. G. H. prvar. pk. nr. 3 lønningsregnskaber 1742 samt i pk. nr. 2 dagbog 1742-45.
- 73 ibidem pk. nr. 3.
- 74 Motivet ses i Nørup og Bredsten kirker, i et kælderhvelv på Engelsholm og i hvælvingen over slækten Lewetzous kapel i kirken i Sønderholm.
- 75 Foruden dette motiv er det måske værd yderligere at omtale det nævnte Georgskapel i domkirken i Meissen, hvor stukdekorationerne er i næsten fri skulptur og på en eller anden måde må have forbindelse med stukhvelvingerne i Norre Høring kirke.
- 76 J. G. H. prvar. pk. nr. 1.
- 77 ibidem pk. nr. 3.
- 78 Chr. Elling: Danske Herregårde s. 21. København 1942.
- 79 J. G. H. prvar. pk. nr. 3.
- 80 Afdøde museumsinspektør P. Riismøller gav mig meddelelsen om den hastige nedtagelse af interiørenhederne fra Rødslet.
- 81 F. Löffler: anf. arb. billedtavle nr. 144.
- 82 J. G. H. prvar. pk. nr. 3.

- 83 Politikken: Hvem byggede Hvad. III s. 170 København 1971.
- 84 Rigtig Copie af Viborg Byes Grundtaxt 1683 med senere ændringer 1756 D 33-499.
- 85 Kunst und Geschichtsdenkmäler des Freistat Mechlenburg-Strelitz I² s. 198.247 1925.
- 86 Denne metode ses bl.a. anvendt i tårnet til Højbjerg kirke ved Rødkjærbro.
- 87 J. G. H. prvarck. pk. nr. 3.
- 88 Horsens skøde- og panteprotokol 1707-40 24 maj 1729 fol. 237. B 66-sp 131 N. L. A.
- 89 Århus Stiftamt, Horsens bys breve B. 5. A - 151 brev af 21 juni 1735 N. L. A. Sagen om den tragiske nedrivning af Claus Cordtzens gård førte i 1908 til oprettelsen af Foreningen til gamle Bygningers Bevaring.
- 90 Ibidem brev dat. 26 april og 14 maj 1736.
- 91 I Magdeburg, som kun ligger ca. 50 km fra J. Schmidts hjemby Gardelegen, ses endnu ved Vor Frue kirke et par huse, som Hödrich vel har set på sin rejse. De har meget lighed med apoteket i Horsens. Georg Piltz: Kunstführer durch die D.D.R. Leipzig 1969.
- 92 Eksempler ses endnu på torvet i Annaberg i Erzgebirge. Men ligheden imellem et nu forsvundet hus ved Sct. Wolfgangskirken i Schneeberg, ligeledes i Erzgebirge er meget slående. Se i øvrigt Rolf Wilhelm: Die Fassadenbildung des Dresdener Barockwohnhaus. s. 24. Leipzig 1939.
- 93 Tilsvarende renæssancevinduesafdækninger blev i 1720-21 overført fra slottet Sparepenge til det under bygning værende Fredensborg. Fr. Weilbach: Danmarks Bygningskunst i det 18 Aarhundrede s. 70. København 1930.
- 94 N. J. Israelsen: Nicolaus Hinrich Rieman. Bygmester i Jylland. Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring s. 19. København 1965.
- 95 L. Thurens tegninger til ombygningen af apoteket opbevares pietetsfuldt af apoteker Adam Helms.
- 96 Fr. V' rejse igennem Danmark og Norge 1749 skildret i samtidige stik af P. I. Grønvold H. P. Hansens bogtrykkeri i København.
- 97 J. G. H. Dagbog 1742-45 prvarck. pk. nr. 2. Jacob Schmidts søn Gottfried Schmidt overtog netop i 1743 apoteket. A. Hansen: Helms apotek i Horsens gennem 250 år 1938.
- 98 N. J. Israelsen anf. arb. s. 18.
- 99 I J. G. Hödrichs privatarkiv i pk. nr. 3. Her findes lønningsopgørelser ang. alle tre kirker. En lønningsregnskabsbog i Ribe domkirkes inspektionsarkiv i N. L. A. Hödrich førte dette regnskab. Senere brugte han bogen til at føre regnskaber over arbejder i Viborg. Ifl. denne bog fik han i 1743 udbetalt 30 rdl. og 11 mark for reparationsarbejder ved Sortebrødre kirkes tag efter en storm. Den 6 februar fik han udbetalt 31 rdl. og 5 mrk. for reparationer ved domkirkens tag. Den 20 februar 1744 traf Hödrich aftale med sognepræsten Christoffer Haar om istandsættelsen af den nu forsvundne Gråbrødre kirke (J. G. H. prvarck. pk. nr. 2 i dagbogen 1742-45).
- 100 Hödrich omtaler flere gange arbejder for kaptajn Niels Poulsen til Lynderupgård og hans svigersøn hospitalsforstander Julson, der senere kom til at eje gården. I den ofte omtalte dagbog 1742-45, og i en rejse og skrivekalender fra 1741 nævnes arbejder for Niels Poulsen der omfattede ca. 55 arbejdsdage, desværre er her ikke præciseret hvor arbejdet fandt sted.
- 101 I dagbogen findes en indførelse, udateret men ret præcis: Der Gipsarbeit auf Lynderupgaard sowohl bey der Begrabnis als bey der Camin und Stube soll angefangen werden 25 Januar oder 2 februar. Der findes i øvrigt i dag næsten intet stukarbejde bevaret på Lynderupgaard. Kun en ganske enkel kamin i salen samt en ovnniche i en stue i østfløjen udformet med et enkelt bueslag.
- 102 Som bekendt udførte J. F. Ehbisch i 1740 de prægtige epitaliearbejder til kirken ved

Tjele for Gert D. Lewetzou.

103. J. G. H. prvarik. pk. nr. 3.
- 104 Papirer vedr. Tirstrup kirkes istandsættelse findes i Høgholm godsarkiv G 290 -20. N. L. A. Da kirken i Tirstrup i 1746 var færdigistandsat, blev den den 3 oktober synet af murermester Johan Michael Hentze fra Skive og tømrermester Rasmus Snedker fra Ny Mølle i Feldballe Sogn. Hentze eller Hentzel havde arbejdet som murersvend for Nicolaus Hinrich Riegan, men havde nu nedsat sig som mester. Det nævnes at han arbejdede på herregården Rugaard, hvis ejer stiftamtmand Jacob Benzon i denne periode lod hovedbygningen modernisere. Senere i 1753 blev Hentzel murermester i Horsens, hvor han forestod vedligeholdelsen af byens to kirker. Desuden projekterede han og udførte en modernisering og ombygning af byens nu forlængst forsvundne rådhus. Efter Hentzels første udkast til dette byggeføretagende skulle husets hovedfacade mod torvet have være prydet med tre rytmisk fordelte gavlkviste, således som det endnu ses ved det gamle orangeri i Hentzes hjemby Gera i Sachsen. (Knud Voss: Bygningsadministration og Bygningshistorie under Enevælden s. 401, København 1966), desuden Høgholm Godsarkiv G 290 pk. nr. 20 N. L. A. Tømrermester Rasmus Snedker var far til den senere kendte bygmester Just Møller og senere i Grenå. Han var født i Nymølle og død dn 14 søndag eft. trin. 1743 (Nødager-Feldballe kirkebog C 332 fol. 135 N.L.A.).
- 105 Poul Rasmussen: Ebeltoft Købstads Historie. s. 223 Ebeltoft 1951.
- 106 Synsforretningen findes i J. G. H. prvarik. pk. nr. 3. Desuden træffer Hödrich iflg. sin dagbog 1742-45 den 7 maj 1743 aftale med Testrup om at arbejdet ved kirken skal påbegyndes efter pinse.
- 107 Kontrakten om istandsættelsen af Roslev og Selde kirker blev underskrevet den 27/7 og 22/6 1737. J. G. H. prvarik. pk. nr. 3.
- 108 Sammesteds.
- 109 En kontrakt om levering af 5000 mursten til kirken i Nørre Vinge findes ligeledes her. Endvidere omtaler Hödrich flere gange i sin dagbog 1742-45 Tjele.
- 110 De to stræbepiller på hver side af den gamle indgang til kirken er opmuret under en istandsættelse af kirken i 1868. Bygningsinspektoratets arkiv B 239-125 forskellige kirker bogstav T. N. L. A.
- 111 C. Nyrup: Københavns Murer- og Stenhuggerlav. s. 21 København 1907.
- 112 Murermester Chr. Lindner arbejdede som mester flere gange på Holmen og opførte her efter egne tegninger i 1736 en smedie og et jernmagasin. Smedien var dog så slet bygget, at Lindner for egen regning måtte nedrive den og under tilsyn opføre en ny bygning. Lindner fortsatte dog som mester endnu i nogle år i København, men i en fortegnelse over københavnske murermestre fra 1742, er hans navn godt nok anført, men er overstreget og siden da forekommer han ikke i murermesterlavsarkivet. (Venligst meddelt af Sigurd Jensen Københavns Stadsarkiv. Om Lindner se i øvrigt, Chr. Elling: Holmens Bygningshistorie s. 51 København 1932.
- 113 Om kommerceråd Steen Jørgensens køb af kirken i Karup se Valdemar Andersen: Århus Stifts årbøger 1959, s. 191.
- 114 I Hödrichs dagbog 1742-45 flere indførelser ang. arbejderne på kirken i Karup, på den første side en skitse af den nedrevne korpolygonens grundplan. Den er vist med stræbepiller på hjørnerne. Tårnet på Sct. Katherina kirke i Ribe blev udformet på samme måde som det var tilfældet i Karup. N. J. Israelsen: anf. arb. s. 9.
- 115 Kopi af denne panteobligation i J. G. H. prvarik. pk. nr. 5.
- 116 En kopi heraf findes samme sted.
- 117 J. G. Hödrichs skiftebrev s. 50 J. G. H. prvarik. pk. nr. 2.

- 118 Jens Moldrups brev findes i pk. nr. 1.
- 119 ibidem.
- 120 Bytingets afgørelse af denne sorgelige sag findes i Viborg bytings justitsprotokol 1735-45, fol. 853b. B. 45-7 N. L. A.
- 121 Viborg Gråbrødre kirkes kirkebog, døde 1685-1812 C. 234b-2 fol. 270 N. L. A.
- 122 Kvit. for auktionsnumrene findes i J. G. H. prvar. pk. nr. 5. Af det trykte katalog over Terpagers bogsamling (kgl. bibliotek) fremgår det, at Hödrichs bogkøb ud over nogle bybeskrivelser desuden omfattede skrifter hovedsagelig af teologisk art.
- 123 J. G. H. prvar. pk. nr. 5.
- 124 Sammenlignende beregninger er udført ud fra Hödrichs lønningsregnskaber i hans prvar. pk. nr. 3. Desuden findes bl. andet i Hödrichs skiftebrev kvit. for modtagne penge for disse arbejder i pk. nr. 2.
- 125 Hödrich bemærker i sin dagbog 1742-45 den 20 februar 1743: »Die Besichtigung bey den Zuchthaus bekam Ende. Synet på domhuset er anført i Viborg justitsprotokol den 4 juli 1742 fol. 667b B 45-7 N. L. A.
- 126 J. G. H. Skiftebrev s. 168 i prvar. pk. nr. 2.
- 127 Viborg Gråbrødre kirkes kirkebog døde 1685-1812 fol. 513, C. 234b-2 N.L.A.
- 128 Det såkaldte rektors lysthus omtales som værende opført for conrektor J. Tetens ca. 1780, men i brandtaksationsprotokollerne fra 1700-tallets sidste trediedel nævnes den charmerende bygning ikke.
- 129 N. J. Israelsen: anf. arb. s. 6.
- 130 J. Helms: Ribe domkirke sp. 143 København 1870.
- 131 Jørgen Rosenkrantz dagbog er udgivet i Danske Magasin IV bd.
- 132 Weilbachs Kunstnerleksikon I s. 254. 1947.
- 133 Venligst meddelt mig af dr. ing. og arkitekt H. E. Scholze, Institut der Denkmalpflege, Dresden D.D.R.
- 134 H. Langberg: Tessins Amalienborg i: Konsthistorisk Tidsskrift IV bd. I. 138 Stockholm 1967.
- 135 Nyrup: Anf. arb. s. 163-66.
- 136 Regina Hödrichs breve findes i J. G. H. prvar. pk. nr. 1, dette brev er dateret Greifendorf 14 juli 1733.
- 137 Böhm er navnet på en vidt forgrenet kunsthåndværkerslægt fra egnen syd for Chemnitz i Erzgebirge.
- 138 Brev i J. G. H. prvar. pk. nr. 1.
- 139 N. J. Israelsen: anf. arb. s. 19.
- 140 Viborg rådstuejustitsprotokol fol. 177b D. 33 - 3 N. L. A.
- 141 Dronningborg-Mariager og Silkeborg amter korrespondancekopibog 1742-68 brev af 16 juli 1746 til Gislum kirkes patron Kaptajn Poulsen B 4 D - 3 N. L. A.
- 142 Rinds-Gislum herreders Justitsprotokol den 25 februar 1747 B 48 C N. L. A.
- 143 J. G. H. prvar. pk. nr. 1.
- 144 Viborg justitsprotokol den 6 april 1743, B 45-7 N. L. A.
- 145 J. G. H. dagbog 1742-45 pk. nr. 2.
- 146 Regina Hödrichs breve findes i pk. nr. 1.
- 147 ibidem.
- 148 J. G. H. skiftebrev s. 64 pk. nr. 2.
- 149 De to lærerkontrakter findes i pk. nr. 3.
- 150 Hödrichs lønningsregnskab findes i den tidligere nævnte regnskabsbog i Ribe domkirkes inspektionsarkiv i pakken Ribe domkirkes reparation 1730-1808. N. L. A.

- 151 I et brev dateret Ejsing den 12 august 1744 fortæller Peder Jensen om arbejdet ved kirken. Desuden nævner Hödrich i sin dagbog 1742–45 at Peder Jensen arbejder ved kirken i Karup fra 25 maj til 17 juni 1744.
- 152 Otto v. Spreckelsen: Viborg Bys Borgerbog 1713–1860.
- 153 Knud Voss: Bygningsadministration og Bygningshistorie under Enevælden s. 256, 258.
- 154 Det er også mærkeligt at se hvorledes de smukke tårnportaler i Sjørlev og Hvilsager kirker, der begge er opført i 1772 ganske svarer til Christoffel Dührings kirkeportaler i Fredriksstad og Halden i Norge.

Navne- og stedfortegnelse:

- Abildskov, Peder Jensen, 60.
Adler, Peder Jacobsen, 44.
Althalt, Marie, 40.
Altona, 9.
Alt Zella, 6, 62.
Annaberg, 15, 63.
Arctander, Just, 25.
Astrup, kirke, 48.
- Barlag, Johan Herman, 10.
Beder, kirke, 48.
Benzon, Jacob, 44.
Benzon, Thøger, 42, 45, 50, 60.
Billeschou, Hans Lauritsen, 11, 51.
Blix, 9.
Bohus, 8.
Borchorst, Mourits Jacobsen, 18.
Breutigam Wilhelm Gregorius, 9, 21, 22.
Buderupholm, 42, 45.
Buderup, kirke, 43.
Bærentsen Anna Hansdatter, 35.
Böhm, I. C., 57.
Böhm, Michael, 57.
Bødtker, Conrad, 27.
Børglum Kloster, 34.
Bøvling kirke, 60.
- Christensdatter Bodil, 58.
Christensen Peder, 60.
Christian VI, 16.
Colbjørnsen, Hans, 9.
Cordtzen, Claus, 37.
Cordtzen, Gertrud (født Hofgaard) 41.
- Damsgaard, Simon, 52.
Danneskjold Samsøe Frederik Christian, 43, 44.
Diskow, Hans v. 56.
Dresden, 6, 15, 31, 57, 63.
Dresden Kreutzkirche, 7.
- Dröback, 9.
Dürring, Christoffel, 8.
Dyssel Chr. Arnold, 21, 22, 24, 27, 50, 52, 59.
- Ebeltoft, Farvergården, 44.
Ehbisch, Johan Fr. 42.
Eigtved, Nicolai, 15, 57, 64.
Ejsing, kirke, 45, 60.
Erblehngericht, 6, 22, 62.
- Fabjerg, kirke, 45.
Fischer, Johan Michel, 44.
Fladstrand, kirke, 49.
Folsach, Hans, 57.
Fortling, Jacob, 60.
Frederik V, 15.
Frederiksborg, 8.
Fredrikstad, 8, 9.
Fredriksten, 8.
Friedenreich, 20, 33, 34, 35, 45, 47, 48, 63.
Friedenreich, Daniel, 34.
Friisenborg, 44.
- Gandorf, Anna, 17.
Gandorf, Mathias, 10.
Gardelegen, 38.
Gedsted, kirke, 44.
Gerber, Samuel, 17.
Gerner, Oluf Henriksen, 10.
Gotthold, Simon, 6, 59, 62.
Grabow, Clara Hedvig von, 50, 52.
Grabow, Hans Rudolf von, 28, 35, 38, 50.
Graffe, Christian, 6, 59, 62.
Graffe, Wolf Georg, 6.
Gravlev, kirke, 43.
Greifendorf, 6, 57, 59, 61, 62, 64.
Grönfeldt, Michel, 44.

- Grønvold, Poul Isac, 39.
 Gyldencrone, Christian, 22, 24, 50, 51.
 Göteborg, 8.
- Hainichen amt, 6, 9.
 Halden (Fredrikshald) 8, 9, 27, 48.
 Halmstad, 8.
 Hamburg, 6.
 Hansen, Stephan, 16.
 Harch, Naaman, 10, 17, 18, 51, 62.
 Hechlau, Mathias, 51, 52.
 Hederich, Georg, 6.
 Hederich, Johan Georg, 59.
 Hederich, Regina, 57, 58, 59, 64.
 Heinen, Caspar Herman von, 16.
 Helms, Anna Margrethe, 39.
 Hersomgård, 44.
 Hjerm, kirke, 60.
 Horsens, Sondergade nr. 12, 35–41, 62, 63.
 Hurtigkarl, Niels, 48.
 Høyer, Mouritz, 10, 27.
 Høgholm, 43, 44.
 Højbjerg, kirke, 42, 45, 48, 63.
 Haar, Christopher, 51.
- Ibsen Laurits, 58.
 Iversen, Didrik, 44.
- Jacobsen, Chr., 44.
 Julbye, Niels, 25.
 Jørgensen, Steen, 48.
- Karup, kirke, 48, 49, 60.
 Keldgård, 44.
 Kjærulf, Anna Kirstine, 44.
 Klengel, Wolf Caspar von, 7.
 Koch, Jørgen Hansen, 22.
 Krieger, Johan Cornelius, 15, 18.
 Kronborg, 8, 56.
 Kruse, Rasmus Henrik, 30.
 København, 8, 15, 16, 48, 57, 62, 64.
 København, Amalienborg Sophie, 57.
- Lasson, Peder Thøgersen, 31, 32, 63.
 Leipzig, 6.
 Lerkenfeldt, 58.
- Levring, kirke, 48.
 Lewetzou, Lucia Hedvig von, 28, 35.
 Lichtenberg, Gerhardt Hansen de, 39, 41.
 Lichtenberg, Hans Henrich de, 42.
 Lild og Tømmerby kirker, 45.
 Linde, Anne Margrethe, 34.
 Linde, Niels, 29.
 Lindner, Christian, 48.
 Lorentzen, Jørgen, 8.
 Lübeck, 8, 62.
 Lynderupgård, 41, 42.
 Lynderup, kirke, 42.
 Lüneburg, 8.
 Lysgaard, Chresten, 60.
 Lüttichau, Chr. Ditlev, 45.
 Lüttichau, Wulf Caspar von, 58.
 Laastrup, kirke, 58.
- Magdeburg, 6, 7, 38.
 Malling, kirke, 48.
 Marsvin, Henrik, 45.
 Massanai, 6.
 Meissen, 6, 7, 29, 62.
 Mittweida, 7.
 Moldrup, Jens, 30, 50, 60.
 Montros, Aelxander, 10.
 Moritzburg, 31, 63.
 Moss, 9.
 Möinichen, Chr. 9.
 Møller, Hylleborg Poulsdatter, 10, 50, 52, 62.
 Mørch, Chr., 10.
- Naumann, Johan Christoph., 15, 57.
 Norge, 8, 62.
 Nossen, 7.
- Ochsen, Lucia Magdalene von, 58.
 Ostensfeld, Jens, 50.
 Ottesen, Hans, 13.
- Palsgaard, 32.
 Palstrup, 33, 34, 35, 45, 48, 63.
 Parsberg, Oluf, 35.
 Plancke, Michael, 56.

Poulsen, Niels, 41, 42.
 Pöppelmann, Matthes Daniel, 7.

 Rafn, Hans Knudsen, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 34, 50, 62.
 Randers, 9.
 Rantzau, Sophie, 18.
 Reedtz, Niels Juul, 32.
 Ribe, domkirke, 51, 54, 55.
 Ribe, Latinskole. Høernes Logemente, 55.
 Riis, Wilhelm, 10, 27.
 Rieman, Nicolaus Hinrich, 21, 22, 41, 51, 56.
 Rocklitz, 7.
 Rosenkrantz, Jorgen, 56.
 Rosenørn, Christopher, 44.
 Roslev og Selde kirker, 44.
 Rugaard, 44.
 Ryberg, Hans, 10.
 Rødslet, 26, 31, 63.

 Sachsen, 6, 9, 15, 39, 56, 59, 63, 64.
 Salling, Niels Jepsen, 10.
 Salomon, Ernst, 10.
 Schaltz, Jorgen, 10, 18, 20, 60.
 Schive, Anna, 25.
 Schive, Niels, 25.
 Schmidt, Gottfried, 40.
 Schmidt, Jacob, 35, 37, 38, 39, 40, 63.
 Skram, Niels, 28.
 Skørping, Chresten, 60.
 Skørping, kirke, 43.
 Son, 9.
 Sophie Magdalene, 16.
 Stallknecht, Claus, 9, 26, 30, 62.
 Stallknecht, Key, 30.
 Stilling, Willads, 11, 16.
 Stjernholm, Herlov, 44.
 Sødal, 44.

 Tandrup, 18.
 Tank, Carsten Nielsen, 9.
 Terpager, Peter, 51.
 Tessin, Nicodemus, d.y., 57.
 Testrup, Chresten Sørensen, 44, 58.
 Thielemann, Carl Georg Ferdinand, 16.

 Thuren, Christian Laurits, 39, 40.
 Tirsbæk, 29, 47, 63.
 Tirstrup, kirke, 43, 44.
 Tjele, 45.
 Tørring, kirke, 48.
 Trap, Niels, 60.
 Trudsholm, 45.
 Tryde, Eggert, 44.
 Tydsk, Niels, 58.

 Udby, kirke, 45.
 Uhlmann, Samuel, 6, 8, 9, 56, 62.
 Urup, 28, 29, 35, 38, 39, 47, 63.

 Varberg, 8.
 Weidig, Johan Heinrich, 8, 10, 27.
 Vejrum, kirke, 60.
 Vestervig Kloster, 30, 50, 60.
 Viborg, 5, 9, 10, 11, 15, 16, 18, 21, 27, 34, 41, 48, 52, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64.
 Viborg Bispegård, 26, 62.
 Viborg Brænderigård, 25.
 Viborg Domhus, 20, 22, 63.
 Viborg domkirke, 10, 52, 62.
 Viborg Gråbrødre kloster, 18, 52, 60, 62.
 Viborg Lille Sct. Hansgade, 18–19.
 Viborg St. Sct. Hansgade, nr. 1, 27.
 Viborg St. Sct. Hansgade nr. 2–6, 34.
 Viborg St. Sct. Hansgade nr. 10, 18, 62.
 Viborg Leonigade nr. 12, 24, 25.
 Viborg Sct. Mathiasgade nr. 72, 27.
 Viborg St. Sct. Mikkelsgade, 10, 27.
 Viborg Sct. Mogensgade nr. 1, 11, 12, 13, 26, 34, 35, 39, 61, 63, 64.
 Viborg Sct. Mogensgade nr. 3, 17, 26, 61, 62, 63, 64.
 Viborg Sct. Mogensgade nr. 7, 18, 19, 20, 62.
 Viborg Sct. Mogensgade nr. 8, 19.
 Viborg Sct. Mogensgade nr. 20, 12, 50, 52, 64.
 Viborg Nytorv nr. 4, 16, 34, 62.
 Viborg Nytorvsyde, 12, 17, 18.
 Viborg Paradis, 17.
 Viborg Rektors Lysthus, 54.
 Viborg Riddergade, 25.

Viborg Rådhus, 10, 52.
Viborg Sortebrødrekirke, 10.
Viborg Tugt- og Manufakturhus, 22, 24.
27, 51, 63.
Vig, Nielsen Søren, 18.
Vinge, Nørre, kirke, 45.
Vitskøl Kloster, 34.

With, Johan Albrecht, 16.
Wulf, Rasmus, 35.

Wærn, Peder Mortensen, 9.

Ångelholm, 8.

Ørum kirke, 44.
Østerbørre, Niels Jacobsen, 44.
Østfold Fylke, 9.

Ålso kirke, 44.